

The Earliest Occupation of Europe. Wil Roebroeks, Thijs Van Kolfschoten (eds.). University of Leiden, Leiden 1995. 332 strani, slike.

V uvodu knjige urednika navedeta, da je Evropa verjetno dobila svoje ime iz zapisov na Asirskih spomenikih, kjer so omenjali pot, ki jo opravi v enem dnevu sonce. *Asu* je "(dežela) vzhajajočega sonca" in *ereb* ali *irib* je "(dežela) teme" ali "zahajajočega sonca". Zaradi fonetične podobnosti se domneva, da je iz slednje besede nastal zemljepisni pojem Evropa.

Prav s simbolično "temo" sta urednika utemeljila potrebo po novi luči, ki bi nam osvetlila najstarejšo poselitev Evrope in evropskega dela Azije. In pričujočo knjigo sta predstavila kot to luč. Nastala je kot zbornik referatov, ki so bili predstavljeni na istoimenski konferenci, ki jo je organiziral Network on the Palaeolithic Occupation of Europe, v Centre Européen de Recherches Préhistoriques v Tautavelu v Franciji novembra leta 1993. Kljub temu, da so bili zbrani strokovnjaki iz različnih intelektualnih okolij in iz različnih šol prazgodovinske arheologije, se je na koncu konference večina strinjala, da je verjetno treba pri najstarejši poselitvi Evrope računati s časom okoli 600 000 let pred sedanjostjo, kajti vse starejše najdbe naj bi izvirale iz dvomljivih skupkov in redki starejši primitivni artefakti brez kakršnih prepoznavnih *gestes techniques* bi potrebovali natančnejše analize kontekstov in datacij, da bi se lahko potrdila njihova avtentičnost.

Članki v prvem delu zbornika so urejeni po teritorialnem principu, po katerem avtor oziroma skupina avtorjev predstavi določeno območje, večinoma kraje, v katerih avtorji delujejo, v drugem delu pa so zbrane sinteze posameznih tematskih sklopov, kot so kamnita orodja, okolje, tehnike datiranja. V zadnjem članku sta urednika podala sklepe, ki so sledili iz vsebine posameznih člankov v zborniku.

V prvem članku, ki obravnava Iberski polotok, sta L. Raposo in M. Santonja izbrala tradicionalni način opisovanja starejšega paleolitika, kjer sta v uvodu sicer omenila prodiška orodja iz visokih teras Guadalquivirja, obale pri Cadizu in Guadix-Baza depresije, vendar sta jih zaradi nezanesljivih okoliščin najdb izločila iz nadaljnega opisa. V nadaljevanju članka pa sta podala relativno kronologijo, ki bazira na favnističnih ostankih. Na koncu članka sta omenila kot najstarejše najdišče na jugovzhodu Iberskega polotoka Cúllar-Baza I, ki sta ga na osnovi favne datairala na začetek srednjega pleistocena.

Avtorja, ki sta oba strokovnjaka za acheuléen, sta se posvetila predvsem slednjemu in menita, da je treba biti pri vseh najdbah prodiških kultur zelo previden. Pri njeni analizi španskega acheuléena se je pokazalo, da notranje kronološke in kulturne delitve niso možne vse do konca srednjega pleistocena, ko se iz slednjega razvije micoquian oziroma končni acheuléen, kot ga imenujejo nekateri avtorji (najdišča Milharós, Solana del Zamborilo, El Castillo). Prav tako sta zaključila, da ni mogoče natančneje govoriti o začetkih acheuléena na Iberskem polotoku, kajti edina jasna ločnica je OIS 9, pred katero so pestnjaki na najdiščih redki (Pinedo, La Maya III, Laguna Medina), po njej pa postanejo številnejši (La Maya II, El Sartalejo, Monte do Famacó, Torralba, Ambrona).

Na koncu članka avtorja podata možnost, da bodo nadaljnje raziskave pokazale drugačne rezultate, kajti v času med konferenco in končno revizijo teksta leta 1995 so bili v Španiji odkriti novi hominidi in kamnita orodja v Atapuerci (plast TD4 do TD6) ter kamnita orodja v Fuente Nueva 3 in Barranco León pri Orceju. Te najdbe bi po njunem mnenju lahko pričale, da so hominidi, ki so bili pred milijonom let že prisotni na območju od Kavkaza do Maroka, prestopili Sredozemsko morje še pred časom, ki sta ga onadva podala v tekstu.

V drugem članku je M. Mussi predstavila najstarejšo poselitev Italije. Težava pri relativni kronologiji Italije je, da tvorijo osnovo kronologije favnistični skupki velikih sesalcev, ki imajo počasno evolucijo in zaradi tega relativna kronologija

ne dopušča velike natančnosti. V članku so predstavljena glavna najdišča, od katerih je treba posvetiti največ pozornosti najdišču Monte Poggiolo. Na njem so bili v prodnih plasteh odkriti kamniti artefakti nad plastmi morskih glin, ki so datirane na 1,4-1,3 Myr (milijonov let pred sedanjostjo), od katerih je ena pokazala negativni paleomagnetizem in je torej starejša od 0,73 Myr. Geološko so prod korelirali s peščenimi plastmi, ki so dale starost 1 Myr, kar je tudi okvirna starost kamnitih orodij. Na površini depozitov je bilo odkritih 4000 odbitkov, od tega 220 orodij, izkopavanja pa so dodala še 1166 odbitkov in 153 jeder. Pri izkopavanjih je bilo odkritih le 12 retuširanih orodij. Zanimiv je tudi podatek, da so v bližini odkrili še več enako starih najdišč, vendar ta še niso sistematično raziskana. To najdišče sem izpostavil zato, ker avtorica na koncu članka spet skeptično zavrne prisotnost človeka na Apeninskem polotoku v času pred 1 milijonom let in uvrsti najstarejša dobro znana najdišča v čas okoli 600 do 500 Kyr. To utemeljuje predvsem s težavami pri datiranju najdišča Isernia La Pineta, kjer je K/Ar metoda analize kristalov peska iz rečnega nanosa nad Sektorjem 1 t.3a dala datacijo 736±4 Kyr (tisoč let pred sedanjostjo). Druge metode pa so dale starost od 680±6 Kyr do 730±7 Kyr, kar je v nasprotju s favno, kajti *Arvicola mosbachensis*, ki je mlajša oblika *Arvicola terrestris cantiana*, je v vseh ostalih evropskih najdiščih veliko mlajša. Prav tako so ostanki bizonov veliko bolj razviti proti moderni obliki, kot so na najdišču Venosa-Loreto v plasti A, ki naj bi bila 200 do 300 tisoč let mlajše.

Večje število najdišč, ki se v Italiji pojavijo v času po 600 Kyr, je avtorica razložila z bogastvom in raznovrstnostjo naravnih okolij v okviru majhnih razdalj, ki so omogočala preživetje nespecializiranim lovcem in nabiralcem. Druga težava je kulturna opredelitev italijanskih najdišč. Edini kriterij za opredelitev acheuléena je prisotnost pestnjakov, ti pa v italijanskih skupkih pogosto manjkajo. Njihovo odsonost na najdišču Mon-te Poggiolo je razlagala s tem, da so odkrili številna jedra, ki so podobna čoperjem in ki naj bi se uporabljali za iste aktivnosti kot pestnjaki na drugih najdiščih. V Isernii La Pineti naj jih ne bi izdelovali zaradi slabe kvalitete kremenca, ki je bil dostopen v bližini. Da bi lahko šlo za funkcionalne in ne kulturne razlike, kaže najdišče Venosa-Notarcirico, kjer so bile odkrite interstratificirane plasti s pestnjaki in brez njih. Na koncu se je avtorica spet obrnila na površino izkopanega prostora in preko tega tudi na velikost vzorca ter na vprašanje, ali ta sploh lahko predstavlja reprezentativni del populacije, ki bi omogočil njeno kulturno opredelitev.

V članku o najstarejši poselitvi Balkana je A. Darlas uporabil zgolj najdišča z južnega dela Balkanskega polotoka. V evropskem delu Turčije je znano le najdišče Yarimburgaz, ki je na podlagi favne datirano v srednji pleistocen in vsebuje kameno industrijo brez pestnjakov.

V Grčiji je najpomembnejše najdišče Petralona, ki slovi predvsem zaradi najdbe hominidne lobanje, ki je bila pripisana vrsti *Homo heidelbergensis*. Žal najdiščne okoliščine niso bile nikoli jasno podane, zato je lobanja okvirno datirana v čas med 200 do 600 Kyr. V strokovnih krogih kroži govorica, da naj bi bila lobanja, ko je bila odkrita, zalepljena v calcitno oblogo jamske stene nekaj deset centimetrov nad površjem sedimenta, tako da se je ne da korelirati s sedimenti. Favna, odkrita v jami, sodi v prvo polovico srednjega pleistocena, kamnito industrijo, ki naj bi bila zastopana v vseh plasteh, pa predstavljajo predvsem odbitki iz kvarcita in kosi boksita, ki naj bi bili uporabljeni kot orodja.

V Albaniji je bilo na najdišču Gajtan odkritih skupaj s srednjepleistocensko favno nekaj odbitkov iz kvarcita, čoperjev in nekaj orodij, ki so jih opredelili kot protopestnjake.

Na osnovi teh nekaj najdišč je avtor zaključil, da je bil južni Balkan zagotovo poseljen že v srednjem pleistocenu, saj so, kot trdi, odkrili na vsakem kraju, kjer so raziskovali, vsaj eno najdišče iz omenjenega obdobja.

V članku o najstarejši poselitvi Ruske nižine je N. D. Praslov najprej izpostavil dve težavi, ki sta se pokazali pri raziskovanju tega območja. V teoriji je namreč dolgo časa veljalo, da je bila Ruska nižina neposeljena do srednjega paleolitika in zato nihče ni iskal starejših najdišč. Predvsem pa je bilo ta zelo težko odkriti, kajti pokrajina je bila do danes zelo spremenjena, ker je od takrat do danes nekatere dele Ruske nižine dvakrat pokrila celinska poledenitev.

Velike količine vode, ki so prihajale iz talečega se celinskega ledu, so povzročile transgresije Kaspijskega jezera in Črnega morja, ki sta bili nekajkrat povezani preko Manýč depresije in sta tako ločili Kavkaz od Ruske nižine. Vsa štiri odkrita najdišča iz tega časa (Gerasimovka, Chrajšči, Pogreby, Dubosary) so okvirno datirana v srednji pleistocen, žal pa njihova natančnejša časovna uvrstitev ni mogoča, kar pomeni, da se jih ne da uvrstiti v določena obdobja regresij in transgresij Kaspijskega jezera. Vsa štiri najdišča se nahajajo v pasu med območjem maksimalne transgresije Aralskega jezera in območjem največje-ga napredovanja kontinentalne poledenitve.

K. Valoch je v svoj članek zaobjel najstarejša najdišča z ozemlja, ki se razteza od vzhodnega dela srednje Evrope do jugovzhodne Evrope. Jedro članka predstavljajo najdišča z ozemlja Češke republike. Avtor je predstavil najdišče Beroun, ki je časovno uvrščeno v starejši pleistocen (skupek A III je iz obdobja dogodka Olduvai, A II je iz obdobja Matuyama in A I je iz začetka obdobja Brunhes). Na najdišču ni bilo odkritih nobenih favnističnih ostankov, domnevna orodja iz kvarcita pa so bila odkrita pomešana v produ. Tako ostaja umetna obdelava 82 kosov kvarci-ta vprašljiva. Podobno najdišče je Přezletice, kjer je bilo v štiri plasteh odkritih skoraj 900 domnevnih artefaktov. Zraven so bile odkrite še ožgane kosti, ožgani kamni, kosi oglja in struktura v bližini kurišča, ki jo nekateri razlagajo kot bivališče. Relativno je najdišče datirano po pozno Biharijski favni Templomhegy faze, absolutne datacije pa je dal paleomagnetizem in so 0,59-0,66, 0,62-0,66 in 0,75-0,89 Myr. Tudi s tega najdišča so vprašljiva orodja, ki so narejena iz lidita, ki ima slab in nepravilen prelom in pri katerem ni mogoče natančno ločiti obdelave od naravnih prelomov (ta lidit tvori geološko osnovo griča Zlatý kopec, ki se dviguje nad najdiščem).

Ostala v tekstu omenjena mlajša najdišča so Mušov, Ivaň, Brno-Červený kopec, Mladeč in Stránská skála. Poleg teh je predstavil tudi najdišče Trzebnica s Poljske, Vértesszöllös na Madžarskem, Korolevo v Ukrajini, Šandaljo na Hrvaškem in Tetoiu v Romuniji. Zaradi majhnega števila arheoloških najdb (ene same) je sicer podvomil v pravilnost uvrstitve Šandalije med arheološka najdišča, vendar jo je kljub vsemu obravnaval kot ostala. Posebne omembe vredno je tudi najdišče Dealul Mijlociu pri vasi Tetoiu v Romuniji, ki ga avtor le kratko omeni. Odkriti so bili trije majhni čoperji v plasti, ki bi sodila v dogodek Olduvai, ali točneje v mlajši del tega, kar bi pomenilo, da so artefakti stari okoli 1,7 milijona let. Nekoliko mlajše najdbe naj bi izvirale iz Romunije z najdišča Dealul Viilor in naj bi bile stare 1,2 Myr.

Na koncu je avtor zaključil, da najstarejši jasni sledovi poselitve sodijo v srednji pleistocen, vsa starejša najdišča pa so še vedno nekoliko dvomljiva.

V članku o najstarejši poselitvi območja med rekama Elbo in Saalo v Nemčiji je D. Mania posvetil vso pozornost predvsem dvema najdiščema, Bilzinglebnu in Schöningenu. Tako se je odločil najverjetneje zaradi izjemnega stanja ohranjenosti ostankov na obeh najdiščih. Na najdišču Bilzingsleben so zraven hominidnih ostankov odkrili tudi ostanke treh enostavnih bivališč, pred katerimi so ležala kurišča in kamnita nakovala, na katerih so razbijali kosti. Izjemnost Schöningena je odlična ohranjenost organskih ostankov na najdišču. V času pisanja članka je bilo odkritih že mnogo ostankov lesa, do prave senzacije pa je prišlo leta 1995, ko so bila odkrita tri lesena kopja in metalna palica (H. Thieme, Lower Palaeolithic hunting spears from Germany, *Nature* 385, 1997, str. 807-810). Najdbe z obeh

najdišč in z manjših, še neraziskanih najdišč v okolici, naj bi kulturno sodile v srednji acheuléen.

G. Bosinski je v svojem članku predstavil najstarejšo poselitev zahodnega dela centralne Evrope. V uvodu je predstavil vulkanizem tega področja, ki je z velikimi izbruhi vulkanskega prahu pokril celotno centralno Porenje in s tem ustvaril dobro osnovo za datiranje in stratigrafsko koreliranje najdišč. Ni se pa mogel izogniti tudi dejavnikom, ki so naknadno preoblikovali podbo pokrajine - kontinentalni poledenitvi, rečni erozi-ji in tvorjenju puhlice.

Osnovno stratigrafsko sekvenco z biostratigrafskimi podatki tvorita geološka profila v Kärlichu in Ariendorfu, ki imata zvezno sedimentacijo, kar omogoča natančno datiranje. Na osnovi teh stratigrafskih podatkov in navezave na favnistične ostanke *Mimomys savini* so bila v starejši pleistocen uvrščena najdišča Kärlich A, Kärlich B_A in Kärlich B_B, kjer so bili odkriti kvarcitni prodniki z domnevnimi sledmi odbijanja. V starejši del srednjega pleistocena (favnistični ostanke *Arvicola terrestris cantiana*, oziroma OIS 14-12) so bila uvrščena najdišča Kärlich G, Kärlich - spodnji del plasti H, Miesenheim I, Mauer in plast 30 z najdišča Achenheim. V pozni starejši paleolitik, ki je datiran v čas med 400 in 300 Kyr (OIS 11-9), sodita najdišči Kärlich Seeufer in travertin pri Kartsteinu. Začetek srednjega paleolitika na tem območju pa je Bosinski postavil v OIS 8. V povzetku je avtor spet pojasnil, da so jasni sledovi poselitve šele v srednjem pleistocenu, redka najdišča, ki pa bi lahko sodila v starejši pleistocen, pa imajo dvomljive ostanke kamnitih orodij.

Med članki najbolj izstopa prispevek J.- P. Raynala, L. Magoga in P. Bindona, ki so pisali o tephrofaktih in najstarejši poselitvi Centralnega masiva v Franciji. Lotili so se pregleda območja, kjer naj bi po trditvah francoskih arheologov obstajale že 2 Myr stare najdbe, hkrati pa so se podali na območje, ki je vulkansko aktivno že od miocena. Ker po njihovem mnenju vulkanizem in mraz ustvarjata prelome kamna, ki so podobni umetnim, so domnevali, da bodo tu našli mnogo psevdoodrodij, ki so jih poimenovali tephrofakte, ker naj bi imeli prelome, ki so nastali kot posledice vulkanizma. Tephrofakti so vedno iz surovine, ki se le slabo lomi in ki ni kremen, kar je značilno tudi za najstarejša domnevna kamnita orodja na tem območju.

Z analizo so obdelali 278 domnevnih orodij z domnevno 2 Myr starega najdišča Blassac-Les Battants, kjer se je na koncu pokazalo, da gre za naravno oblikovane kamne. Podobno se je odrezalo tudi domnevno najdišče Chilhac III, ki naj bi bilo staro med 1,8 do 1,9 Myr. Analiza je pokazala, da imajo domnevna orodja enako petrografska slika kot tephrofakti z Blassac-Les Battants. V zaključku so opozorili, da bo v prihodnje potrebno ponovno revidirati najstarejše arheološke ostanke v Centralnem masivu.

Pregled najstarejše poselitve severozahodne Evrope sta pripravila A. Tuffreau in P. Antoine. Največ pozornosti sta posvetila klasičnim acheuléenskim najdiščem iz bazena Somme (kompleks Abbeville, in najdišča na območju Cagnyja in Saint-Acheula). Najdbe, ki izvirajo iz rečnih depozitov, ki so bili odloženi pred mejo Brunhes-Matuyama, iz Grâce et Montieres, sta označila kot dvomljive in jih nista nadalje obravnavala, tako da so najstarejša najdišča iz časa OIS 15. Vsa najdišča v OIS 9 in pred OIS 9 so kulturno uvrščena v acheuléen. Ker večina pestnjakov izvira iz premešanih rečnih prodiv in njihova starost ni najbolj zanesljiva, sta ponovno pozvala, da naj se opusti uporaba termina abbevillien tako v kronološkem kot tudi v tipološkem smislu, saj ločevanje ni mogoče, ker gre le za boljše izdelane pestnjake, kar pa ni stvar tipologije.

Do druge pomembne ugotovitve sta avtorja prišla pri obdelavi pestnjakov z najdišča Cagny-la-Garenne, kjer je bila odkrita serija pestnjakov s preparirano bazo, ki so imeli na eni strani z sebe odbit podolgovat odbitek, enak levallois odbitku. Na osnovi tega sta avtorja podala domnevo o konceptualni povezavi med izdelavo pestnjakov in levallois tehniko odbijanja.

Najstarejšo poselitev Britanskega otočja so predstavili M. B. Roberts, C. S. Gamble in D. R. Bridgland. Najdišča so razdelili v dve skupini. V tista, ki so nastala pred anglijskim glacialom (OIS 12) in tista po njem. Cromerijske starosti po konvencionalni glacialni shemi za Britansko otočje so Boxgrove, High Lodge, Kent's Cavern in Warren Hill, Hoxnijske starosti pa so Swanscombe, Clacton in Barnham.

Kljub temu, da je bilo najdišče High Lodge poseljeno še v času ohlajanja tik pred začetkom anglijskega glaciala, iz časa vrhunca poledenitve do pred kratkim ni bilo znano nobeno najdišče. Pri najnovejših izkopavanjih v Boxgroveju pa so odkrili pestnjake in odbitke tudi v plasteh proda, ki so bili uvrščeni v anglijski glacial, kar kaže, da ljudje niso zapustili območja današnjega Britanskega otočja tudi v času viška glaciala. Najnovejša izkopavanja v Swanscombeju so pokazala tudi, da se plasti, kjer so orodja kulturno uvrščena v clactonian, nahajajo pod plastmi z acheuléonom in nad njimi, kar pomeni, da clactonian nima nobene kronološke vrednosti, saj je obstajal pred acheuléonom in po njem (na to kaže tudi najdišče Little Thurrock). Še hujsi udarec clactonianu pa so zadali pregledi starih najdb z najdišča Clacton, kjer so med gradivom, izkopanim na področju West Cliffa, odkrili tudi pestnjake, kar je privedlo avtorje, da so javno podvomili o resničnosti clactoniana tudi kot kulturnega pojava.

Najnovejše analize so pokazale tudi, da je najdišče Hoxne, ki je eponimno za hoxnijski interglacial, v resnici mlajše in sodi v prvo od dveh toplih oscilacij v hladnejšem obdobju, ki je med wolstonianskim glacialom in ipswichianskim interglacialom. Po severnoevropski shemi bi to pomenilo, da ga ni v holsteinskem interglacialu, temveč v prvi topli oscilaciji sa-alijskega glacialnega kompleksa.

Nastarejšo poselitev južne Skandinavije sta predstavila J. Holm in L. Larsson. Pišeta o območju, ki naj bi bilo po tradicionalnem mišljenju prvič poseljeno šele v času hamburške kulture, kar pomeni med 14,5 do 10 Kyr BP. Avtorja pa sta zbrala vse najdbe, odkrite v kontekstih, ki jih je močno poškodovala kontinentalna poledenitev. Žal jih večina nima natančnejših datacij in se avtorja opirata predvsem na njihovo relativno kronološko uvrstitev, ki bazira na dejstvu, da so bile plasti prizadete v času viška zadnjega glaciala in so torej starejše od tega.

Najstarejša kamnita industrija, sestavljena iz jeder in odbitkov, je bila odkrita na Danskem pri kraju Vejstrup Skov. Plast z zaobljenimi orodji je sestavljena iz pomešanih sedimentov holsteinskega in eemienskega interglaciala, tako da natančne starosti orodij ni mogoče določiti. Drugo najdišče je pri Kolding Fjordu, kjer so na površju plasti, ki je bila s TL metodo postavljena v čas med 170-210 Kyr, odkrili kamnite odbitke. Kulturno najbolj zanimivo je najdišče Vejstrup dal, kjer je bilo odkritih 20 orodij, med katerimi sta dva pestnjaka, vendar pa nima natančnejše datacije.

Najstarejšo poselitev območja Kavkaza sta podala V. P. Ljubin in G. Bosinski. V uvodu članka sta avtorja najprej pojasnila izjemno geografsko pozicijo Kavkaza oziroma še natančneje zahodne Gruzije, ki je v času glacialov funkcionirala kot živalski in rastlinski refugij. Na tem območju še danes predstavljajo večino flore terciarni relikti in 20% vseh rastlinskih vrst je endemičnih. Z območja Kavkaza je znanih 6000 rastlinskih vrst, medtem ko je z ogromnega prostranstva Ruske nižine znanih le 3500.

V nadaljevanju članka sta pojasnila tudi delitev pleistocena na območju nekdanje Sovjetske zveze. Po lokalni delitvi se starejši pleistocen začne šele tik pod mejo Matuyama-Brunhes, ki po evropski kronološki shemi označuje začetek srednjega pleistocena. Vrzel pred njim zapolnjuje eopleistocen, srednji pleistocen pa obsega mlajšo polovico srednjega pleistocena po evropski kronologiji. Zaradi jasnosti besedila sta v nadaljnjem tekstu avtorja uporabljala raje evropsko delitev pleistocena namesto lokalne.

Najstarejšo poselitv tega območja in hkrati edino staro pleistocensko najdišče na tem območju predstavlja Dmanisi v Gruziji, ki sta mu avtorja posvetila največ pozornosti zaradi izjemne najdbe hominidne mandibule, ki je bila uvrščena v vrsto *Homo erectus*. Starost najdbe je ocenjena na podlagi starosti toka lave pod sedimenti. Lava ima normalno polarnost in rezultati analiz so pokazali starost $1,8 \pm 0,1$ in $1,9 \pm 0,2$ Myr. Industrija je zastopana z nekaj jedri in odbitki, od katerih je nekaj retuširanih.

Število znanih najdišč, izmed katerih sta avtorja predstavila jame Treugol'naja, Azych, Cona, Koudaro I in Koudaro III, se poveča v srednjem pleistocenu. Najpomembnejša je jama Azych, kjer so bili v plasteh X do VII odkriti kulturni ostanki z jedri in odbitki, vendar brez pestnjakov. Te plasti so se naložile v času meje Matuyama-Brunhes.

Iz starejšega dela srednjega pleistocena je plast 5v iz jame Koudaro I, iz srednjega dela pa so plasti 4 do 7 jame Treugol'naja in plast VI iz jame Azych. Vsi artefaktni skupki iz omenjenih plasti so uvrščeni v acheuléen.

Iz teh podatkov je lepo vidno, da se najstarejše kulture s pestnjaki pojavijo na območju Kavkaza na začetku starejšega pleistocena in predstavljajo najseverozahodnejši rob razprostranjenosti staropaleolitskih kultur, ki imajo svoje centre na območju Bližnjega vzhoda.

Najstarejšo poselitev atlantskega dela Maroka v okolici Casablance so predstavili J.-P. Reynal, L. Magoga, F.-Z. Sbihi-Alaoui in D. Geraads. V nasprotju s starejšim prepričanjem so njihove revizije pokazale, da iz starejšega pleistocena ne poznamo nobenih kamnitih orodij, ki bi bila najdena *in situ*. Večina teh so namreč geofakti, ki jih je izoblikovala hitro tekoča voda, del pa predstavljajo mlajša orodja, ki so se znašala na površju starejših plasti. Večje število najdišč z ostanki človeških aktivnosti je znano šele z začetka srednjega pleistocena (Sidi-Abderrahmane, Thomas-1, Oulad Hamida-1) in kulturno sodijo v acheuléen. Žal natančnejša kulturna delitev ni mogoča, ker so do poznega acheuléena uporabljali za izdelavo orodij večinoma slabše surovine in le 5% kremenca. Zaradi tega so orodja slabše izdelana in ne kažejo nobenih kompleksnejših načinov izdelave oziroma tehnik odbijanja.

Pregled aktualnih vprašanj o naravi kamnitih orodij starejšega paleolitika Evrope je napisal G. Bosinski. Izpostavil je težavo ločevanja naravno in umetno razbitih kamnov na najstarejših najdiščih. Pri surovinah za izdelavo kamnitih orodij je pokazal, da obstaja funkcionalno razmerje med oblikami kamnitih orodij in surovino iz katere so ta izdelana, pri čemer so velika in groba orodja iz grobozrnatih, majhna in bolj retuširana pa iz drobozrnatih kamnin. Podobne rezultate je dal tudi pregled tehnik odbijanja, ki so bile prav tako prilagojene tipu surovine.

Pri analizi orodij je izpostavil dejstvo, da so najstarejši odbitki navadno nepravilnih oblik, zato je otežena njihova klasifikacija. Le redko so tudi dodatno retuširani, tako da je za njihovo prepoznavo kot orodja potrebna analiza obrabe delavnih robov.

Izpostavil je tudi težavo pri opisovanju prodniških orodij, pri katerih so zaenkrat kot edini parametri klasifikacije uporabljeni odnosi med površino orodja, ki je pokrita s korteksom, in površino, ki jo pokrivajo negativni odbitkov. Prav tako je pomembna tudi oblika delovnega roba. Vse te parametre je vredno spremljati samo pri velikih serijah orodij, kajti pri majhnih skupkih so variabilnosti prevelike. Največje spremembe je navedel pri obravnavi pestnjakov, kjer so analize zanikale povezave med tehnikami izdelave in kronološko pozicijo pestnjakov.

V povzetku je definiral, da poznamo v Evropi dve vrsti skupkov kamnitih orodij. Skupke tipa A, ki vsebujejo odbitke, retuširane odbitke in prodniška orodja, ter tipa B, ki zraven orodij tipa A vsebujejo še pestnjake. Tip A je nato razdelil še na dva dela. V prvem so tista najdišča iz starejšega pleistocena, ki so starejša od prvih kultur s pestnjaki (Dmanisi, Orce) in so primerljiva z afriškim oldowanom, v drugem pa so najdišča iz

srednjega pleistocena, ki so sočasna s kulturami, ki vsebujejo pestnjake (Vértesszöllös, Petralona, Isernia, Bilzingsleben). Rezultati so pokazali, da se časovno ne da razmejiti skupin tipa A in B. Možna je le teritorialna delitev, ki je vzpostavljena na osnovi dejstva, da v srednji in vzhodni Evropi v srednjem pleistocenu prevladujejo najdišča s skupki tipa A. Prav tako mogoč argument je tudi funkcionalna delitev po krajih, kjer poznamo oba tipa, po kateri naj bi se na različnih najdiščih z različnimi orodji opravljale različne aktivnosti, vendar ta možnost potrebuje še dokončno potrditev.

Pregled datacijskih tehnik in njihovih razponov, ki so uporabne za določanje starosti srednjepleistocenskih depozitov, je pripravil M. J. Aitken. Predstavil je kalij-argon tehniko, uranov niz, luminescenčne načine datacij, ESR (Electron Spin Resonance), GRTS (The Geomagnetic Reversal Time Scale) in OIS (Oxygen Isotope Chronostratigraphy).

Podal je pomembne novosti pri GRTS-datacijah, kjer so revizije pokazale, da so nekateri dogodki v resnici nekoliko starejši, kot so menili doslej. Tako se je meja med Brunhesom in Matuyamo povzpela s prejšnjih 0,73 Myr na 0,78 Myr; Jaramilo dogodek z 0,99 Myr na 1,05 Myr in Olduvai dogodek z 1,67 do 1,87 Myr na 1,87 do 2,02 Myr.

Kot prioritarno nalogo v nadaljnjem razvoju datacijskih tehnik je predlagal preverjanje relativne favnistične kronologije, ki bazira na razvoju zobovja pri mikrosesalcih in se uporablja za datiranje najdišč iz starejšega in srednjega pleistocena.

C. S. Gamble je napisal pregled značilnosti okolja, ki so ga v Evropi poselili prvi ljudje. Opozoril je na različne pogoje ohranjanja arheoloških zapisov med južno in severno Evropo, ki sta od nekaj izpostavljeni različnim okoljskim dejavnikom oziroma kjer so bila klimatska njihovanja različno izražena. Prav tako je opozoril na različna stanja ohranjenosti skupkov med planimi najdišči, ki so bila kasneje velikokrat prizadeta zaradi naravnih dejavnikov, in jamskimi najdišči, ki so večinoma ostala ohranjena kot zaprti sistemi. Zaradi tega je okolje obravnaval na regionalni ravni, kjer je v naravne procese vstel tudi tiste, ki se niso neposredno dotaknili arheoloških ostankov.

Pri pogojih za možnost prve poselitve se je posvetil predvsem naravnim dejavnikom. Opozoril je na naravo klimatskih nihanj, ki so najbolj izražena z OIS. Klimatska nihanja so od začetka srednjega pleistocena počasnejša in daljša (od začetka obdobja Brunhes do danes se je po OIS zvrstilo 19 oscilacij, v obdobju Matuyama pa kar 44). Druga stvar, ki je bila po njegovem mnenju prav tako pomembna, je tudi sprememba v favnističnih sestavi, ki se je zgodila v času OIS 12. V Evropi se je namreč povečala pestrost vrst rastlinojedcev (nosorogi, veliki bovdi, ovicapridi in antilope), drastično pa se je zmanjšalo število vrst mesojedih zveri (izumrejo rodovi *Homotherium* in *Megantereon* ter vrsti *Pachycrocuta perrieri* in *Pachycrocuta brevirostris*). Takšne favnistične združbe in pojav stepe z visoko stopnjo biomase so povečale število virov prehrane za ljudi, hkrati pa se je z izumrtjem zveri zmanjšalo število pri lovu konkurenčnih in človeku nevarnih vrst. Te spremenjene strukture virov prehrane naj bi tudi povzročile spremembo v socialni strukturi ljudi, ki jim je omogočila prodor v prej še neposeljena območja.

Na osnovi uporabljenih podatkov Gamble zaključuje, da je bila vsa Evropa poseljena naenkrat in za stalno, ker meni, da je bila poselitev vsake regije v Evropi mogoča le, če so bile istočasno poseljene tudi ostale regije.

Zadnji članek v zborniku sta napisala urednika knjige W. Roebroeks in T. van Kolfschoten. Kljub temu, da je bil napisan že pred samo konferenco in objavljen pred izidom zbornika (W. Roebroeks, T. van Kolfschoten, The earliest occupation of Europe: a short chronology, *Antiquity* 68, 1994, str. 489-503), izzvenci kot povzetek cele knjige in ne moremo se otresti občutka, da so avtorji posameznih člankov v bistvu le razširili dele tega prispevka. Napisan je kot militantna obramba koncepta "kratke

kronologije" poselitve Evrope, kjer v začetku omenita razprave za začetka tega stoletja, ko so ugledni strokovnjaki zagovarjali in kasneje zanikali avtentičnost eolitov. Po njunem mnenju bi pretirano ogrevanje za "dolgo kronologijo" lahko spet vodilo do podobnih napak. Za jasnejše razumevanje nadaljnjega teksta predstavlja tudi kronologije favnističnih ostankov za majhne (razlike med biharijsko in toringiansko favno) in velike sesalce (delitev na villafrancijsko in galerijsko favno).

V nadaljevanju članka zbereta vsa najdišča iz starejšega in srednjega pleistocena srednje Evrope, ki so jih različni avtorji omenjali kot najstarejša (Beroun, Mušov, Ivaň, Kärlich, Prezletice, Stránská skála). Njihove artefakte proglasita za nezanesljive in ugotovita, da so najstarejša zanesljiva najdišča iz časa cromerskega interglaciala oziroma iz OIS 13 do 11 in se vežejo s favno, ki vsebuje fosilne ostanke *Arvicola terrestris cantiana* (Kärlich G, Boxgrove, Mauer in Miesenheim I).

S podobnimi rezultati sta zaključila tudi obravnavo najdišč iz južne Evrope. Elegantno sta se izognila dokončnim zaključkom pri španskih najdiščih, kjer sta najdbe iz Guadix-Orce baze na proglasila začasno premalo izpovedne. Na enak način sta podvomila tudi v umetno naravo najdb iz TD4 v Gran Dolini v Atapuerci. Kot premalo jasna sta ovrgla tudi najdišči Monte Poggiolo in Monte Pegglija, popolnoma pa sta zanikala umetno obdelavo najdb z najdišč Chillac III, Soleilhac in Le Vallonet. Kljub zaključku je očiten upad njune odločnosti pri zanikanju možnosti starejših najdišč v južni Evropi, predvsem Španiji, kjer diplomatsko dopuščata možnosti, da bodo nove raziskave dale nove rezultate.

To negotovost sta označila kot dobro točko njunega koncepta, kajti če bo kdaj res odkrito starejše najdišče, bo ves njun konstrukt lahko preklicati.

V zaključku strneta mnenja vseh avtorjev zbornika in sklep, da v Evropi ne obstaja nobeno nedvomljivo najdišče, ki bi bilo starejše od skupkov s favnističnimi ostanki *Arvicola terrestris cantiana* oziroma okoli 500 Kyr. Po njunem mnenju podpirajo ugotovitve, ki bazirajo predvsem na arheoloških opazovanjih, tudi antropološke najdbe. Na nobenem od številnih starejših paleontoloških najdišč niso bili odkriti hominidni fosilni ostanke. Na drugi strani pa jih je bilo veliko odkritih na najdiščih, ki so stara okoli 500 Kyr in manj (Altamura, Arago, Atapuerca, Biache-Saint-Vaast, Bilzingsleben, Cava Pompei, Castel di Guido, La Chaise...).

Tako predstavlja po njunem scenariju Evropa marginalno območje človekovega razvoja, ki je bilo poseljeno zelo kasno v primerjavi z Azijo in Afriko, vendar pa je bila poselitev Evrope južno od celinske poledenitve očitno hitro dejanje, saj so najstarejši ostanke z različnih krajev skoraj iste starosti.

Sistem, ki ga predstavlja knjiga, se je začel rušiti že v času njenega izida. R. Dennell in W. Roebroeks sta objavila nekoliko predelane sklepe, kjer sta ohranila poselitev severne Evrope v času po 500 Kyr, za južno Evropo pa sta predpostavljala možnost nekoliko starejše poselitve, katere čas nista natančno precizirala (R. Dennell, W. Roebroeks, The Earliest colonization of Europe: the short chronology revisited, *Antiquity* 70, 1995, str. 535-542). Nadaljnji udarci sistemu pa so sledili iz južne Evrope.

V istem času so bile odkrite nove najdbe ostankov hominidov pri Cepranu v Italiji in v Atapuerci v Španiji. Kalavarija iz Ceprana naj bi bila po K/Ar datacijah starejša od 700 Kyr, 80 fragmentov hominidnega gradiva iz Gran Doline v Atapuerci pa je bilo najdenih v plasti TD6, ki leži en meter pod mejo Matuyama-Brunhes. Iz teh najdb se je razvila tretja hipoteza o poselitvi Evrope, imenovana "zrela Evropa", po kateri naj bi bila Evropa prvič poseljena v času od 1,0 do 0,7 Myr (E. Carbonell, M. Mosquera, X. P. Rodríguez, R. Sala, The First Human settlement of Europe. *Journal of Anthropological Research* 51, 1995, str. 107-114).

Septembra leta 1995 pa je v Orceju v Španiji potekal mednarodni paleoantropološki kongres, na katerem so španski

raziskovalci predstavili najdbe iz Guadix-Baza depresije iz okoli-če Orceja. Kljub temu da nekateri paleoantropologi zanikajo hominidni status nekaterim odkritim fosilom, nihče ne more več podvomiti v okoli 200 odkritih kamnitih orodij z najdišč Fuente Nueva 3 in Barranco León, ki sta datirani v starejši pleistocen, natančneje v starejši del dogodka Olduvai (B. Martinez Navarro, A. Turq, J. Agustí Ballester, O. Oms, Fuente Nueva-3 (Orce, Granada, Spain) and the First Human Occupation of Europe, *Journal of Human Evolution* 33, 1997, str. 611-620; J. Gibert, Ll. Gibert, A. Iglesias, E. Maestro, Two "Oldowan" assemblages in the Plio-Pleistocene deposits of the Orce region, southeast Spain, *Antiquity* 72, 1998, str. 17-25). S temi najdbami je v ospredje spet stopila hipoteza o "dolgi kronologiji" Evrope.

Kratek pregled odkritij v Evropi v času izida knjige nam pokaže, da sta se avtorja pri izboru naslova za zbornik krepko uštel. Knjiga sicer predstavlja resnično najboljši pregled srednjepleistocenskih najdišč oziroma najbolje prikaže razvoj acheuléna in sočasnih industrij v Evropi, vendar nima več nobene zveze z naslovom. Kaže, da je vse avtorje pri pisanju člankov vodila ideja, ki je slonela na veri v "kratko kronologijo" poselitve Evrope in so vsa najdišča, ki so bila starejša od srednjega pleistocena, vnaprej označili za premalo prepričljiva, da bi jih lahko uporabili v svoji obravnavi. Že raziskave v času izida knjige pa so pokazale, da je treba najstarejšo poselitve Evrope iskati najmanj milijon let pred časom, ki se izpostavi v zaključnem članku knjige.

Poleg tega pa ima knjiga še eno slabo lastnost, ki izhaja iz dejstva, da vsak od avtorjev pojasnjuje časovni presek skozi najdišča neke omejene regije. S tem pristopom se namreč izgubi širša prostorska komponenta povezav med regijami in nihče nam v knjigi ne odgovori na vprašanje o gibanju populacij oziroma smeri širitve kultur. Tako kljub obetavnemu naslovu ostanemo brez odgovorov na vprašanje, od kod je bila Evropa prvič poseljena oziroma kakšna je bila smer in kronologija širjenja acheuléna v Evropi.

Kljub nekaterim očitnim pomanjkljivostim lahko zaključimo, da predstavlja knjiga najboljši pregled srednjega pleistocena Evrope, vendar kljub obetavnemu naslovu ne razjasni poteka in kulturne uvrstitve najstarejše poselitve Evrope, za kar pa ne moremo obsojati stanja raziskav, ampak je vzrok neustrezna konceptualna usmeritev urednikov knjige.

Boris KAVUR

The Middle Paleolithic site of Combe-Capelle Bas (France). Harold L. Dibble, Michel Lenoir (eds.). University Museum Monograph 91. University of Pennsylvania 1995. 363 strani, slike.

"Arheološka analiza najdišča in interpretacija slednjega sta lahko le toliko zanesljivi, kolikor je zanesljiva tudi integriteta raziskovanega najdišča. Integriteto najdišča pa lahko določimo le s poznavanjem naravnih in kulturnih procesov, ki so vodili k tvorjenju najdišča. In ker smo v zadnjih 25 letih priča hitremu razvoju in uporabi novih analitskih tehnik, tako pri izkopavanjih kot tudi pri obdelavi gradiva, so revizijska iskopavanja velikih najdišč, delno izkopanih na začetku tega stoletja, postala prava nuja. Combe-Capelle Bas je eno izmed njih.", nam v predgovoru pojasni G. Frison.

Pričujoča knjiga je rezultat dela približno petdesetih strokovnjakov, ki so sodelovali v projektu pod vodstvom H. Dibble (University of Pennsylvania) in M. Lenoira (Université de Bordeaux), ki sta rezultate tudi uredila in izdala v monografski obliki.

V uvodnem prispevku nam urednika predstavitava zgodovino raziskovanja na Combe-Capelle Bas, kjer se je intenzivno

izkopavalo vse od konca 19. stoletja. Najpomembnejša so bila izkopavanja Henri-Marc Amija, ki je kopal od leta 1926 do svoje smrti leta 1931. Večji del izkopanega gradiva je po njegovi smrti objavil njegov prijatelj Denis Peyrony, ki ga je tudi vzpodbudil k izkopavanju, del pa je prevzel v obdelavo Maurice Bourgon, ki je pripravljaval monografsko obdelavo moustériena v Perigordu. Vendar je leta 1951 umrl in njegove rezultate je posthumno izdal François Bordes. Žal je zaradi prehitre smrti Amija in Bourgona velik del informacij izgubljen, vendar je najdišče kmalu postalo eno izmed ključnih najdišč pri formuliranju srednjepaleolitske sistematike v delih Abbé Breuila, Peyronyja, Bordesa in drugih raziskovalcev v sredini tega stoletja.

Vse to je botrovalo odločitvi, da se najdišče ponovno raz-išče. Iz zgodnjih izkopavanj namreč ni bilo skoraj nobenih informacij o geološki zgradbi in kronološki uvrstitvi najdišča. Prav tako so obstajale nejasnosti pri kulturni opredelitvi, kajti zaporedje različnih industrij, kot ga je navedel Bourgon, ni bilo v skladu z ugotovitvami z drugih podobnih najdišč. Povrh vsega pa se najdišče nahaja na viru zelo kvalitetnega kremenca in bi lahko nudilo dobre informacije o vplivu surovine na moustériensko kulturno variabilnost.

V prvem poglavju M. Lenoir in H. L. Dibble predstavita pregled zgodovine raziskav paleolitskih najdišč v dolini reke Couze in podata katalog najdišč. Kljub nekaterim znanim najdiščem je prazgodovinska poselitev doline Couze slabše pojasnjena kot poselitev bližnje Véz re, kar je verjetno posledica majhnega števila najdišč z ostanki umetnosti, ki so dolgo časa privlačili raziskovalce in investitorje (stenska umetnost je bila odkrita le v Grotte de la Cavaille). Raziskave amaterjev so se začele že konec prejšnjega stoletja, sistematično pa se je začelo izkopavati po letu 1909, ko je Otto Hauser odkril človeški skelet pri Roc de Combe-Capelle. Raziskave obdobja od začetka tridesetih let do sredine stoletja je vodil predvsem Peyrony, kamlu pa se je vključil tudi Bordes in še kasneje Denise de Sonneville-Bordes. V sedemdesetih letih je raziskave vodila Anta Montet-White, kasneje pa sta se ji pridružila še Arthur Jelinek in Harold Dibble.

Večina staro- in srednjepaleolitskih najdišč je na prostem, od tega so nekatera na pobočjih (Combe-Capelle), večinoma pa so ob vznožju skal oziroma skalnih previsov (Abri Peyrony pri Combe-Capelle). Mlajšepaleolitska najdišča so večinoma v jamah in ob vznožjih skal (Le Trou du Peyrol, Mazaret, Roc Noir, La Gravette, Le Colombier).

V drugem poglavju sta H. L. Dibble in M. Lenoir predstavila razvoj načrta raziskav njunih izkopavanj. Najprej sta predstavila zgodovinski potek razvoja razlag o pomenu industrijske variabilnosti srednjepaleolitskih skupkov v jugozahodni Evropi, ki ga navadno poimenujejo kar "Bordes-Binford debata", kjer temu da je vanjo vpletenih še mnogo drugih raziskovalcev.

Začetek raziskovanja moustériena imenujeta obdobje unilinearnih shem. G. de Mortillet in E. Lartet sta moustérien pojmovala kot razvojno stopnjo v linearnem razvoju kamnitih industrij. Podobne koncepte je uporabljal tudi V. Commont, ko je moustérien razdelil na štiri zaporedne stopnje (*Moustérien faune chaude*, *Moustérien ancien*, *Moustérien moyen* in *Moustérien supérieur*), ki naj bi predstavljale unilinearno evolucijo moustériena.

Kmalu za tem je D. Peyrony predstavil model, po katerem obstajata dve vzporedni tradiciji pri izdelovanju kamnitih orodij - klasični moustérien in moustérien z acheuléensko tradicijo (MAT). Ta koncept je kasneje razširil še na mlajši paleolitik, kjer je kot dve vzporedni tradiciji pojmoval aurignacien in perigordien. Pod njegovim vplivom je Breuil idejo dveh tradicij razširil tudi na starejši paleolitik, kjer je definiral acheuléen in clactonien kot dve vzporedni tradiciji v izdelavi kamnitih orodij. Vsi ti modeli so temeljili na ideji, da posamezni tipi orodij (*fosiles directeurs*) kulturno opredelijo celoten skupok.

V nasprotju s prejšnjimi raziskovalci je Bordes definiral tipološko listo 63 standardiziranih orodnih tipov in skupke

definiral glede na relativne frekvence pojavljanja posameznih orodnih tipov. Skupke je razdelil na tri skupine glede na vsebnost strgal. V prvi skupini (moustérien tipa La Quina in La Ferrassie) je strgal več kot 55%, v drugi skupini (tipični moustérien in MAT-A) jih je od 22 do 40%, v tretji (nazobčani moustérien in MAT-B) pa jih je manj kot 13%. Edina kronološka povezava, ki jo je Bordes videl med temi skupinami, je bilo sosledje MAT-A in MAT-B.

Konec šestdesetih let je Lewis Binford naredil multivariantne analize najdišč Shubbabiq, Yabrud I in Houpeville, kjer so mu rezultati pokazali, da so skupki na najdiščih sestavljeni iz posameznih orodnih skupin, ki jih je povezal z različnimi funkcijami. Iz tega je izpeljal, da je razlog za variabilnost moustériena različnost orodnih skupkov, ki je posledica opravljanja različnih aktivnosti na najdiščih.

Še pred Binfordovo objavo je v Bordesovo idejo o sočasnosti moustérienskih skupin podvomil Paul Mellars, ki se mu je posrečilo dokazati, da je na mnogih najdiščih v jugozahodni Franciji La Quina tip moustériena stratigrafsko nad La Ferrassie tipom in temu navadno sledi MAT, ki je stratigrafsko navadno najbliže mlajšemu paleolitiku. Glavni ugovor njegovemu modelu je bilo prav najdišče Combe-Capelle Bas, kjer naj bi bil La Ferrassie tip nad La Quina tipom.

Debata med Mellarsom, Binfordom in Bordesom ni bila nikoli končana, kajti kljub močni podpori nove arheologije nima Binford niti enega dokaza v prid svoji teoriji, saj so analize obrabe delovnih robov orodij pokazale, da so se posamezni tipi uporabljali za različne funkcije. Prav tako je brez kakršnih koli dokazov Bordes, tako da danes velja Mellarsov predlog za najbolj verjetnega.

Konec sedemdesetih let se je v debato vključila še skupina arheologov, ki so poskusili pojasniti variabilnost industrij z intenzivnostjo izrabe surovin za izdelavo kamnitih orodij. Kot spremenljivke so spremljali stopnjo redukcije jedra, intenzivnost izdelave orodij in redukcijo orodja, ki je nastala kot posledica ponovnih naostritev delavnega roba. Njihova poglobljena ideja je, da je morfologija kamnitih orodij odraz procesa izdelave, vzdrževanja in zavrženja kamnitih orodij. Na podlagi tega sta H. Dibble in M. Roland predlagala, da so industrije La Quina in La Ferrassie odraz bolj intenzivne izrabe surovin, njihovo nasprotje pa predstavlja nazobčani moustérien, in da je vse skupaj v veliki meri pod vplivom še dveh faktorjev - trajanja poselitve najdišča in oddaljenosti vira surovine za izdelavo kamnitih orodij.

Nosilci projekta so se odločili, da bodo preverili stanje teorij prav na najdišču Combe-Chapelle Bas, ki je v kompleksu najdišč Combe-Chapelle. Kompleks tvorijo poleg slednjega še Roc de Combe-Chapelle, Plateau de Ruffet in Haut de Combe-Chapelle, ki se imenuje tudi Abri Peyrony.

Pri analizi Amijevega gradiva je Peyrony razdelil izkopani del na vzhodni in zahodni del ter stratigrafsko na 5 plasti (I do V), pri čemer je plast V razdelil na tri dele (Va, Vb in Vc). Pri tipološki analizi je Peyrony orodja iz plasti III, kot tudi vsa iz ostalih plasti, uvrstil v moustérien tipa La Ferrassie (Levallois indeks = 33,3), Bourgon pa je orodja iz plasti IV uvrstil v moustérien tipa La Quina (IL = 18,9). V plasti I je Peyrony odkril tudi moustérien z acheulensko tradicijo.

Peyrony je zaključil, da predstavlja najdišče delavnico, kjer so ljudje v preteklosti izdelovali orodja iz kamnijskega kremenca, ki je tik nad najdiščem.

Pri novejših pregledih gradiva plasti III se je pokazalo, da je malo strgal narejenih na lavallois odbitkih, kar ni značilno za La Ferrassie tip, da so levallois odbitki bolj patinirani in da je med strgali veliko prečnih strgal, kar je značilno za moustérien tipa La Quina. Na podlagi teh opažanj so raziskovalci definirali dve hipotezi. Industrija v plasti III predstavlja mešanico dveh različnih tipov moustériena, najverjetneje tipa La Ferrassie in tipa La Quina, da pa je bilo gradivo zmešano ali kot posledica drsenja sedimenta po pobočju ali pa pri Amijeveh izkopavanjih.

Revizijska izkopavanja naj bi tako odgovorila na celo serijo vprašanj. Preveriti je bilo treba stratigrafijo, ponovno je bilo treba opraviti tipološko analizo, ki bi potem podprla ali ovrgla Mellarsovo hipotezo o razvoju moustériena, preveriti pa je bilo treba še vpliv bližine surovine na izdelavo kamnitih orodij.

V tretjem poglavju so H. L. Dibble, S. J. Holdaway, M. Lenoir, S. McPherron, B. Roth in H. Sanders-Gray predstavili tehnike izkopavanja in analize kamnitih orodij. Zaradi velikega obsega najdišča so ga razdelili na tri sektorje in v vsakem so izkopali sondo. Sektor III je zavzemal vrh pobočja, sektor II sredino in sektor I dno doline, kjer so sedimenti že vodoravni. Zardi medsebojne oddaljenosti sond direktna startigrafska korelacija med njimi ni mogoča.

V dodatku so podali tudi kategorije, ki so jih spremljali pri artefaktih. Pri vseh kamnitih orodjih so definirali obseg korteksa, tehniko, s katero je bil odbitek odbit, stanje površine odbitka, stopnjo poškodovanosti roba odbitka, vrsto talona, obliko in morfologijo poškodb. Pri retuširanih orodjih so beležili tip po Bordesovi tipologiji, število retuširanih robov in intenzivnost retuše. Pri jedrih so definirali obliko, odstotek odbitega površja, odstotek korteksa, število negativov, število prepariranih udarnih površin, smer odbijanja ter dolžino in širino največjega negativa. Pri vsakem orodju so izmerili največjo širino, dolžino, debelino, širino talona, debelino talona in težo. Za vsak skupek so izračunali tipološke in tehnološke indekse, kot jih je definirala Bordes.

V četrtem poglavju so B. Roth, M. Lenoir in H. L. Dibble podali osnovne opise skupkov kamnitih orodij. Obravnavali so jih po sektorjih in znotraj teh po plasteh. Besedilu so dodali vse tabele s podatki, definiranimi v tretjem poglavju, ter risbe najpomembnejših in najlepših orodij.

V sektorju I se je pokazalo, da je prisoten večji odstotek orodij s korteksom kot v drugih dveh sektorjih. V zgornjih plasteh je bil izdelan večji odstotek orodij, hkrati pa z globino narašča tudi velikost odbitkov, orodij in jeder. Orodja iz spodnjih plasti so od vseh plasti na najdišču najmanj patinirana in imajo najmanj poškodovane robove.

V sektorju II so orodja bolj patinirana kot v sektorju I, odbitki in orodja so manjši in imajo manj korteksa. V tem sektorju je prisotno največje število odbitkov na jedro.

V sektorju III imajo orodja in odbitki najmanj ostankov korteksa. Na osnovi radialne razporeditve negativov na dorzalni strani odbitkov je mogoče sklepati, da so bila jedra bolj izrabljena kot v drugih dveh sektorjih. Odbitki iz tega sektorja so najbolj patinirani, vendar patina upada z globino.

V petem poglavju podata H. L. Dibble in M. Lenoir povzetek industrijske sekvence najdišča. Na najdišču Combe-Chapelle Bas ni sledi bifacialne obdelave kamna in levallois tehnika je zelo redko uporabljena. Po Bordesovi definiciji bi zaradi nizkega indeksa strgal (od 23,1 do 45, s povprečjem 35,5) ustrezala uvrstitev v tipični moustérien, čeprav je treba posebej omeniti, da je industrija bogata z nazobčanimi orodji in z orodji z izjedo.

Taka uvrstitev je v nasprotju s predhodnimi. Po pregledu starega gradiva se je izkazalo, da so v starih zbirkah zastopana samo najlepša in tipična strgala, kar pomeni, da so zaradi selekcije orodij ob izkopavanjih te zbirke dajale drugačen vtis kot vzorec na najdišču. Izpostaviti je treba, da ne gre za napako, ampak za ravnanje, ki je v skladu z intelektualnim okoljem svojega časa, ko so iz skupkov izbirali reprezentančne kose, ki naj bi bili nosilci kulturnih informacij, in jih detajlno analizirali. Ker so hranili najmočnejše retuširana strgala, se je pri analizah pojavilo mnenje, da je v spodnjem delu zastopan moustérien tipa La Quina.

V šestem poglavju poda H. Dibble predstavitev formiranja najdišča, kjer opiše zgodovino razvoja analitskih postopkov, ki skušajo definirati zunanje geološke kriterije in notranjo vedenjsko variabilnost ljudi, ki sta oblikovala podobo arheoloških ostankov na najdišču.

V sedmem poglavju P. Bertran in J.-P. Texier predstavita sedimente najdišča in njihov pomen za formacijo najdišča. Pokaže se, da je sektor I na stičišču dveh dinamičnih sistemov. Formacijo sedimentov na njem sta istočasno producirala pobočna in rečna erozija. V sektorju II in III pa je opaznejše pobočno drsenje sedimentov v periglacialnem okolju.

Na podlagi teh podatkov in na podlagi poznavanja razvoja rečnih depozitov v Akvitaniji ter glede na primerjavo z višinami teras reke Dordogne je mogoče sklepati, da so sedimenti nastali v času pred zadnjim viškom predzadnjega glaciala. Tega predstavlja OIS 6 (Oxigen Isotope Stage 6) (128 do 186 tisoč let BC), kar pomeni, da so sedimenti nastali verjetno v OIS 8 ali OIS 10. Permafrost, ki je povzročil polzenje sedimenta, pa naj bi datirali v višek predzadnjega glaciala. V tem času naj bi povprečna letna temperatura v Akvitaniji padla na 6 stopinj Celzija, kar je enako kot na višku zadnjega glaciala. Na osnovi geoloških in sedimentoloških analiz je bilo jasno pokazano, da je moustérien v Akvitaniji starejši od zadnjega interglaciala.

V osmem poglavju B. B. Ellwood podaja rezultate merjenj električne upornosti in magnetne susceptibilnosti na najdišču. Rezultati so pokazali, da pobočje ne pada enakomerno, ampak je sestavljeno iz več teras, na katerih sedimenti sicer niso premaknjeni, visoke vrednosti električne upornosti na posameznih mestih pa bi kljub temu lahko nakazovale, da so pod površjem večji, od vrha odlomljeni podorni bloki apnenca, ki so spolzeli po pobočju.

V devetem poglavju S. L. Kluskens podaja rezultate arheološke tafonomije, ki temelji na orientaciji najdb in njihovi zgoščenosti v sedimentu in ki upošteva samo lego artefaktov, večjih od 3 centimetrov, katerih lega je bila dokumentirana pri izkopavanju. Pokazalo se je, da vsaka od teras, ki so bile ugotovljene z geofizikalnimi metodami, tvori ločen tafonomski sistem znotraj najdišča. Artefakti, ki so res bili premaknjeni, so se gibali izključno znotraj svojega tafonomskega sistema terase oziroma svojega sedimentacijskega konteksta, kar kažejo različne orientacije in gostote najdb na posameznih terasah in kar pomeni, da drsenja sedimenta niso pomešala orodnih skupkov z različnih teras.

Možno je bilo celo ločiti procese gibanja sedimentov v različnih sektorjih. Sektor I je bil prizadet izključno od soliflukcije, v sektorju II je poleg soliflukcije bilo pomembno tudi vodno spiranje sedimentov po pobočju, v sektorju III pa se prepletajo deli, ki so močno erodirani z deli, ki ne kažejo nobenih sledov erozije.

V desetem poglavju H. L. Dibble napravi oceno integritete arheoloških skupkov, kjer z medsebojnim primerjanjem skupkov opazuje prostorske in stratigrfske vzorce v kopičenju artefaktov. Tipološko se skupki med seboj ne razlikujejo, razlikujejo pa se v delih, ki so vezani na tehnologijo, kot so na primer redukcije jeder. Iz tega se lahko sklepa, da ne gre za posamezne dele kulturnega horizonta, ampak izkopani skupki predstavljajo ločene celote, ki so nastale kot posledica različnih poselitev na različnih delih najdišča Combe-Capelle Bas. Vsak od skupkov je imel svojo specifično depozicijsko preteklost in skupki se kasneje niso pomešali med seboj.

V enajstem poglavju H. L. Dibble, B. Roth in M. Lenoir predstavijo uporabo surovin na najdišču. Iz predhodnih raziskovanj je znano, da dostopnost surovine vpliva na samo tehnologijo izdelave kamnitih orodij. Še najbolj je to izraženo na najdiščih, kjer so pridobivali surovine za izdelavo orodij, kajti na njih so bili najdeni izdelki iz začetnih faz priprave jeder in izdelave orodij.

Ustrezno s pričakovanji predstavlja kampanijski kremen, ki se nahaja nad najdiščem 93% uporabljene surovine, 4% predstavlja senonijski kremen iz okolice Bergeraca in s 3% je zastopan kampanijski kremen, katerega nahajališče ni znano.

V vseh sektorjih so levallois odbitki, kline in odbitki brez korteksa izdelani iz kremenca, ki ni lokalnega izvora. Prav tako

imajo surovine tujega izvora večji odstotek orodij, vendar ta orodja ne kažejo nobene večje obrabe in sledov močnejšega retuširanja.

Primerjave med stopnjo reduciranosti pri jedrih so pokazale, da so jedra v sektorju II bolj izrabljena kot v sektorju I. V obeh sektorjih pa se pokaže, da so jedra, ki so globlje v sedimentu, bolj izrabljena, kar razlagajo z manjšo dostopnostjo surovine v tistem času. Večja redukcija jeder pomeni več od-bitkov na jedro, manjša jedra, manjše odbitke in manjša orodja, narejena iz teh odbitkov. Na osnovi podatkov o stopnji iz-rabe jeder in domnevnih spremembah v dostopnosti virov bi se dalo sklepati, da je bil sektor II poseljen kasneje kot sektor I in da so sektor III nosili že izoblikovana jedra, ki so jih oblikovali na sektorju I in II.

Pri analizi odbitkov se je pokazalo, da so bili največji odbitki izbrani za orodja. Prav tako so strgala večinoma večja od nazobčanih orodij. Kljub vsemu je izdelano le malo orodij in ta niso močno retuširana, zato so večinoma velika kot odbitki, iz katerih so izdelana. Zraven tega pa se pojavlja nekaj močno retuširanih strgal.

V dvanajstem poglavju predstavi H. L. Dibble rezultate analize dostopnosti surovine, intenzivnosti izrabe in njunega vpliva na variabilnost srednjepaleolitskih kulturnih ostankov. V svojem postopku analizira moustérienske skupke kot posamezne točke znotraj kontinuuma variabilnosti, ki ga zaznamujeta odstotek izdelave orodij v razmerju do števila odbitkov, in stopnjo njihove izrabljenosti. Najbolj izrabljeno stopnjo zajema moustérien tipa La Quina po Bordesu, ki ima veliko število močno retuširanih strgal, njegovo nasprotje na drugem koncu linije pa je nazobčani moustérien z najmanjšim številom formalnih orodij. Orodja, ki so ključnega pomena za definicijo pozicije skupka, so strgala, ki imajo kratko življensko dobo in se hitro izrabijo in zavržejo. V moustérienskih skupkih je jasno viden vzorec, da so v največjih skupkih najštevilčnejši tip vedno strgala. Tako se z intenzivno izrabo kamnitih orodij nazobčani moustérien spremeni v La Quina tip če:

- se izbere več odbitkov in se jih retušira v orodja;
- se izdeluje in uporablja strgala hitreje kot nazobčana orodja in orodja z izjedo, kar povzroči izdelavo večjega odstotka strgal v primerjavi z nazobčanimi orodji in orodji z izjedo;
- se orodja intenzivneje izrabijo, kar pomeni, da se zaradi ponovnega retuširanja enostavna strgala spremenijo v dvojna, konvergentna in prečna strgala.

Za primerjavo z najdbami s Combe-Capelle Bas je uporabil plasti 22 in 25 iz Combe Grenal, ki sta opredeljeni kot moustérien tipa La Quina in sta časovno uvrščeni v OIS 4 (59 do 71 tisoč let BC). Ti dve plasti sta bili izbrani, ker sta tehnološko podobni najdbam s Combe-Capelle Bas, kulturno pa predstavljata njihovo diametralno nasprotje.

Primerjava je pokazala, da je na Combe-Capelle Bas večji poudarek na izdelavi odbitkov kot pa na izdelavi orodij. Skupki s Combe Grenal namreč vsebujejo več orodij v primerjavi s številom odbitkov, bolj izrabljena jedra in močnejše izrabljena orodja, ki so že na začetku bila izdelana tudi na manjših odbitkih, kot so jih uporabljali za izdelavo orodij na Combe-Capelle Bas.

V trinajstem poglavju H. L. Dibble in M. Lenoir strneta rezultate v zaključek in iz njega izpeljeta sklepe. Na kratko še enkrat povzameta zgodovino raziskav in vlogo, ki jo je najdišče do pred kratkim imelo v strokovni literaturi. Še enkrat poudarita, da glede na visok odstotek od drugod na najdišče prinesene surovine ne moremo najdišča pojmovati kot točko, kjer so namensko pridobivali surovine za izdelavo orodij, ampak so se očitno s surovino oskrbovali, ko jih je pot zanesla na najdišče zaradi kakega drugega opravila.

Na koncu še enkrat povzameta primerjave s plastmi 22 in 25 s Combe Grenal in glede na rezultate zaključita, da predstavljajo orodja iz omenjenih plasti močno izrabljene ostanke, najdbe s Combe-Capelle Bas pa predstavljajo ostanke izdelave

odbitkov, predno so bili pred izdelavo podvrženi močni selekciji orodij in intenzivni obdelavi.

V dodatku številka I predstavi A. Turq vire različnih surovin za izdelavo kamnitih orodij v regiji okoli najdišča. Dostopnih je bilo veliko različnih vrst surovine in najdišča, kjer so se oskrbovali s kamnom, so bila navadno na krajih, kjer je bil kremen lahko dostopen, kot so pobočni grušči, rečni prodi in robovi terciarnih platojev, in kjer so naravni faktorji lomili silificirani apnenec.

V dodatku številka II obdelata M. Lenoir in H. Dibble še najdišče Haut de Combe-Capelle ali Abri Peyrony, ki je 50 metrov od Combe-Capelle Bas proti vzhodu. Prvi je tam izkopal leta 1925 Peyrony, ki je na dveh terasah odkril ostanke, ki jih je opredelil v moustérien z acheuléensko tradicijo. Odkril je 590 orodij in ostanke favne. Nekaj let za izkopavanji je Paul Fitte presegal ostanke posutega profila in izločil 263 orodij. Obstaja pa velika razlika med odkritimi orodji. V Peyronyjevi zbirki je 47,45% strgal in 19,83% nazobčanih orodij in orodij z izjedo, v Fittejevi zbirki pa je strgal 35,74% in 44,1% nazobčanih orodij in orodij z izjedo. Ker od najdišča ni ostalo skoraj nič, se žal ne da določiti, kateri od raziskovalcev je subjektivno izločil iz skupka večje število posameznih orodnih tipov, vendar kaže, da je Peyrony ponovil napako, ki jo je on sam, oziroma Ami, naredil že na Combe-Capelle Bas, kjer je izločil najlepše retuširana strgala in skupe opredelil v moustérien tipa La Quina.

V celoti je skupek podoben najdbam, ki jih je Peyrony opisal v prvi plasti na najdišču Combe-Capelle Bas in jih uvrstil v moustérien z acheuléensko tradicijo. Pri revizijskih izkopavanjih ni bilo odkritih nobenih sledov česa podobnega, zato velja domneva, da je Peyrony na najdišču posplošil podatke, dobljene od Amija, ki je na moustérien z acheuléensko tradicijo naletev v sondi, izkopani na vzhodni strani najdišča, kjer je očitno že naletel na kulturne ostanke z najdišča Abri Peyrony.

Na koncu naj dodam še sam nekaj misli. Menim, da pričujoča knjiga predstavlja eno izmed najpomembnejših publikacij v devetdesetih letih, ki se ukvarjajo s problematiko variabilnosti srednjepaleolitskih orodnih skupkov. Rezultati v njej namreč kažejo, da je potrebno razloge za kulturno variabilnost poleg ostalega iskati tudi v strategijah izkoriščanja surovin in stopnji reduciriranosti kamnitih orodij. Na drugi strani pa nam knjiga s svojim interdisciplinarnim pristopom podaja načine in metode, s katerimi se je treba lotiti analize arheološkega najdišča. Še posebej pa nam kaže, kako se rezultati modernih raziskav zaradi razvoja izkopalnih tehnik in analitskih postopkov lahko razlikujejo od rezultatov, ki so jih dobili raziskovalci v preteklosti. S tem posredno kaže, da je nujno izvajati sistematična revizijska izkopavanja in analize nekoč pridobljenega gradiva, dokler sedanje kulturne in kronološke sheme še vedno bazirajo na najdiščih, ki so bila izkopana v herojski dobi paleolit-ske arheologije. S tem se bo popravilo morebitno napačno vede-nje o najdiščih, z informacijami o napačnih razlagah v preteklosti pa bomo dobili večji vpogled v intelektualno ozadje in razvoj znanstvenih konceptov, ki so izoblikovali naše vedenje o človeški preteklosti.

Boris KAVUR

Le vie della pietra verde. L'industria litica levigata nella preistoria dell'Italia settentrionale. Catalogo della mostra di Torino e Alba, settembre-dicembre 1996. Omega Edizioni, Torino 1996. 285 pagine, 187 figure, 8 Tavole.

Il seguente volume costituisce il catalogo di una interessante mostra sull'industria litica levigata nella preistoria dell'Italia settentrionale organizzata dalla Soprintendenza Archeologica del Piemonte e realizzata col Patrocinio dell'Istituto Italiano

di Preistoria e Protostoria, in occasione del XIII Congresso dell'Unione Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche (Forlì, 8 - 14 settembre 1996).

L'organizzazione del volume prevede un'articolazione in sezioni, che trattano le problematiche fondamentali legate alla pietra levigata, analizzate e segmentate in sottocapitoli.

Dopo la presentazione del volume, che coinvolge diverse classi di manufatti dell'industria litica levigata (dalle asce-accette, alle asce forate, anelloni, macine e percussori, elementi ornamentali...) documentate nell'Italia settentrionale e riferibili ad un arco cronologico compreso grosso modo tra Neolitico e Età del Ferro, la prima sezione "Dal mito alla ricerca scientifica" affronta i principali aspetti relativi alla storia della ricerca, dalle interpretazioni della tradizione classica dei manufatti in pietra levigata come di supposta origine sacra e celeste, legati perlopiù al manifestarsi del fulmine (venivano infatti appellati "pietre del fulmine" o *cerauniae*), quindi impastate di magia e di superstizione e perdurate in tutta l'Europa fino al secolo scorso. Queste letture magico-superstiziose sono di fatto sopravvissute, anzi si sono ampliate, attraverso il Medioevo cristiano (quando si perde gradualmente la consapevolezza storica del proprio passato più antico), fino all'Ottocento, ancora caratterizzato dalla sostanziale mancanza di una coscienza storica nell'interpretazione di oggetti precedenti l'antichità romana. Questo cammino nella storia della tradizione, attraverso i contributi di Livio Mano ("La cote dei fulmini. Sopravvivenza di un mito") e di Filippo Maria Gambari ("L'idea della Preistoria e la ricerca scientifica"), ci conduce fino alla nascita della Preistoria come scienza in senso moderno - nel XIX secolo - necessariamente supportata dallo sviluppo scientifico della Geologia, con particolare rilievo per l'attività pionieristica di studiosi del calibro di Issel, Bellucci e soprattutto di Gastaldi, il quale si impegnò tra l'altro nell'analisi dell'origine delle rocce utilizzate per la produzione delle asce in pietra verde del Piemonte, avviando una impostazione decisamente moderna nello studio di tali manufatti.

Proprio questo approccio rivoluzionario nello studio della litica levigata ci consente di introdurre la seconda sezione del catalogo, relativa a "Le fonti di approvvigionamento", e curata da studiosi del Dipartimento di Scienze Mineralogiche e Petrologiche dell'Università di Torino e del CNRS. Questo capitolo intende illustrare le principali tecniche analitiche utilizzate comunemente nello studio mineralogico-petrografico dei litotipi impiegati nella produzione di manufatti in pietra levigata, rese comprensibili anche per i non specialisti. Lo studio petrografico di tali manufatti, iniziato sistematicamente nei primi anni Cinquanta ad opera di ricercatori anglosassoni e proseguito in Francia e poi in Italia, consente di individuare la zona di provenienza (primaria e secondaria) delle rocce adottate, ma anche le zone in cui i nostri antenati raccoglievano il materiale grezzo, dove lo lavoravano e quindi di ricostruire gli eventuali flussi commerciali di scambio dei manufatti. Vengono trattati, in successione: l'esame macroscopico, i metodi di misura del peso specifico, i metodi roentgenografici, quelli petrografici e minero-chimici. Per ogni metodo viene poi offerta una utile e semplificatrice scheda riassuntiva contenente: i principi del metodo, l'attrezzatura necessaria, la procedura analitica, i risultati ottenibili, una valutazione approssimativa del costo, i tempi necessari per l'esecuzione e l'interpretazione dei dati ottenuti, oltre a vantaggi e svantaggi di ogni singolo metodo rispetto agli altri.

Tra i contributi della terza sezione "Le forme e i tempi" che affrontano direttamente l'argomento dei manufatti in pietra levigata nell'Italia settentrionale durante la preistoria, particolare menzione merita il lavoro di L. H. Barfield del Department of Ancient History and Archaeology (University of Birmingham), cioè "Asce di pietra levigata nel Neolitico d'Europa e dell'Italia" dove viene notevolmente ampliata la prospettiva di studio di tali manufatti, con una sua estensione anche in termini

geografici, coinvolgendo e interessando l'intera Europa, con riferimenti etnografici ad Australia, Nuova Guinea e Nuova Zelanda, soprattutto per quanto concerne aspetti relativi al commercio-traffico di asce. Barfield in questo interessante articolo affronta e sintetizza aspetti diversi legati alla litica levigata, dalla tipologia alla tecnologia, dalla produzione al commercio, sulla base di dati petrografici e con l'ausilio della documentazione etnografica, intesa a indagare il valore, il significato di tali reperti (strumenti di lavoro? simboli di potere? oggetti di venerazione?) e le relative strategie di scambio. Le ultime brevi osservazioni dello studioso inglese riguardano le asce in Italia, conformemente alla precedente impostazione metodologica. Seguono "La lavorazione della pietra verde nel Piemonte preistorico" di Marica Venturino Gambari della Soprintendenza Archeologica del Piemonte, "L'ascia come simbolo. Prestigio, distinzione sociale, accumulo di ricchezza" di Barbara Zamagni, "La pietra levigata nei corredi delle sepolture neolitiche dell'Italia settentrionale" di Annalisa Pedrotti (Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche dell'Università di Trento) e "La pietra levigata nell'Età del Rame dell'Italia settentrionale" di Raffaele C. De Marinis (Cattedra di Paleontologia, Istituto di Archeologia dell'Università degli Studi di Milano). Ciascuno di questi contributi viene corredato dalla documentazione pertinente a diversi siti (tra i più noti e importanti figurano Sammardenchia, Alba, le grotte di Arene Candide e Pollera, Rivanazzo, Sassello e Gaione, Vaie, Remedello, Fontanella Mantovana, Quinzano e Fumane, Rocca di Rivoli) per i quali vengono fornite indicazioni generali su cronologia e tipologia del sito, mentre, più nello specifico, vengono affrontati aspetti legati alla tipologia dell'industria litica levigata, alle classi di manufatti documentate, ai litotipi individuati e agli aspetti tecnologici della produzione litica.

Nella sezione "L'ornamento e il lavoro nell'Italia Nord-occidentale", Barbara Traversone ("Oggetti ornamentali") e Monica Luzzi ("Macine, macinelli e percussori") si soffermano su quei manufatti dell'industria litica levigata ritenuti, a torto e per lungo tempo, come marginali o comunque secondari rispetto alle più studiate e diffuse asce e accette; mi riferisco a parures di ornamentazione personale con perle e pendagli, bottoni, piastrine rettangolari come componenti di collane... sempre in pietra verde, ma anche ad anelloni, a macine, macinelli e percussori. Questi reperti vengono analizzati da un punto di vista strettamente tipologico, ma non vengono trascurati anche aspetti di tecnologia, petrografia e più genericamente culturali, con frequenti esempi e richiami a siti e stazioni che hanno fornito una esauriente documentazione di tali categorie litiche.

La quinta sezione, "La pietra levigata nell'Eneolitico e nell'Età del Bronzo in Italia Nord-orientale" è costituita da tre interventi: "Appunti sulla distribuzione tardo-preistorica delle asce levigate e dei bifacciali campignani fra la Lessinia e la Pianura Atesina" di Giorgio Chelidonio, "Le asce forate del Friuli-Venezia Giulia" di Claudio D'Amico e Massimo Ghedini (Dipartimento di Scienze della Terra e Geologico-Ambientali, Università di Bologna), Roberto Micheli, Emanuela Montagnari Kokelj (Dipartimento di Scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste), e infine "Industria in pietra levigata negli abitati dell'età del Bronzo del Veneto occidentale" di Luciano Salzani (Soprintendenza Archeologica del Veneto). Particolarmente interessante e meritevole di essere segnalato ci sembra il contributo sulle asce forate del Friuli-Venezia Giulia, non solo perché finalmente interessa e si sofferma su una classe di manufatti piuttosto trascurata e scarsamente studiata, ma anche per la testimonianza che ci fornisce sulla fondamentale collaborazione tra petrografia e archeologia. Infatti questo studio si è dimostrato particolarmente ricco di risvolti, alla luce degli esiti delle indagini litologiche effettuate nei laboratori dell'Università di Bologna da C. D'Amico su 21 dei 35 reperti documentati in Friuli-Venezia Giulia, che hanno rilevato una marcata base di confronto

dal punto di vista tipologico-culturale delle asce forate del Carso triestino con aree orientali e sud-orientali (a riprova della esplicita polarizzazione dei complessi carsici verso aree situate immediatamente a Est del Carso), con indicazioni di aree di rifornimento della materia prima tendenti verso le Alpi orientali, Dinaridi e Balcani; i manufatti provenienti dall'area friulana, invece, sembrerebbero derivare, per quanto concerne l'area di approvvigionamento dei litotipi, dalle Alpi Occidentali piemontesi.

"Oltre la preistoria", la sesta sezione del catalogo, comprende due contributi: "Ritrovamenti di asce in pietra levigata in siti dell'età del Ferro e di età storica" di Annachiara Cattaneo Cassano e "Ritrovamenti di asce in pietra levigata in ambiti protostorici probabilmente cultuali" di Filippo Maria Gambari, che chiaramente valutano e sono incentrati su manifestazioni dell'industria litica levigata riferibili a momenti cronologico-culturali più tardi rispetto ai precedenti - protostorici ed anche storici - e con una particolare attenzione a contesti di ritrovamento identificabili come cultuali.

Il catalogo si conclude con la sezione dedicata alla "Archeologia sperimentale", con gli articoli di Antonella Aimar, Giancarla Malerba, Giacomo Giacobini (Sezione di Paleontologia Umana, Dipartimento di Anatomia e Fisiologia Umana dell'Università di Torino) e Barbara Zamagni - "Lo studio microscopico delle superfici dei reperti archeologici" - e di Dino Delcaro del Centro di Archeologia Sperimentale di Torino - "L'attività sperimentale". E' innegabile la preziosità della sperimentazione nello studio della litica levigata, anche se numerosi risultano gli ostacoli da superare, primo tra tutti quello del reperimento della materia prima idonea da sfruttare nella fabbricazione degli strumenti. La stessa Archeologia sperimentale consente di chiarire e verificare materialmente le varie fasi del processo tecnologico-operativo che portano al manufatto finito.

Il giudizio complessivo su questo catalogo è sostanzialmente molto positivo, non solo per l'impostazione metodologica garantita al volume e per articolazione e organizzazione interna dei singoli contributi. Nonostante ciò, non può non essere segnalata una certa mancanza di uniformità e di coerenza sia terminologico-lessicale (basti pensare alle molteplici definizioni adottate per le cosiddette asce forate, chiamate anche asce-martello, asce a occhio...) sia nella resa grafica degli strumenti, con l'adozione di una simbologia discordante nei vari contributi. Tuttavia questo limite trova una sua giustificazione naturale proprio in uno degli aspetti che determinano il pregio innegabile di questo volume, vale a dire la ripresa di un argomento così importante per la preistoria dell'Italia settentrionale e per così lungo tempo inspiegabilmente trascurato, anche dopo i promettenti risultati ottenuti in Piemonte dalla ricerca ottocentesca. La mancanza di una bibliografia consistente e di studi moderni di riferimento chiarisce quindi il limite segnalato nel nostro volume inteso come assenza di un lessico d'uso generalizzato, come pure della resa grafica dei manufatti. A questa considerazione si può inoltre affiancare la difficoltà di superare questo limite nella trattazione di un argomento sostanzialmente "sconosciuto", nuovo e complesso, nei suoi aspetti più diversi, in un'opera tutto sommato divulgativa.

Merita ancora di essere segnalato un secondo aspetto di grande innovazione e di enorme portata scientifica, alla luce dei risultati che di certo potrà garantire in futuro nello studio del nostro passato, ossia la collaborazione e l'abbinamento tra petrografia e archeologia, quindi l'applicazione delle tecniche analitiche proprie della petrografia ai manufatti litici: i risultati preliminari già ottenuti dimostrano come le scienze e discipline classicamente definite "ausiliarie" nello studio e nella ricerca paleontologica risultino oggi ad essa inscindibilmente connesse in qualità di strumenti complementari di indagare e di interpretazione della più antica storia dell'uomo.

Katharine Pászthory, Eugen Friedrich Mayer: *Die Äxte und Beile in Bayern. Prähistorische Bronzefunde 9/20.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998. 207 strani, 110 tabel.

Avtorja predstavljata kovinske sekire in sekiram sorodno kovinsko orodje ter orožje z Bavarskega iz obdobja med srednjim neolitikom (*Mittelneolithikum*) od 2. polovice 4. tisočletja pr. n. š. in koncem starejše železne dobe (*ältere Eisenzeit*) do sredine 1. tisočletja pr. n. š. V glavnem so predstavljeni kovinski predmeti iz bavarskih muzejskih zbirk, manj pa je takih, ki se hranijo po muzejih zunaj Bavarske ali so v privatnih zbirkah. V celoti je tako govora o pribl. 1200 kovinskih predmetih, ki sta jih avtorja razvrstila po tipološkem principu. Poleg tega sta proučevala in predstavila tudi njihovo kronološko mesto, funkcijo, razprostranjenost ter način izdelave.

Pričujoči zvezek se začne s kratko predstavitvijo zgodovine raziskovanj obravnavane problematike na Bavarskem. Sledita predstavitev kronologije ter nekaj strani dolgo poglavje, kjer je govora o funkciji nekaterih sekir in dlet (*Äxte, Beile und Meißel*).

Jedro (str. 19-179) predstavlja katalog najdb z navedbo najdišča, opisom mer, mestom hranjenja in temeljno literaturo. Risbe skoraj vseh kataloško obdelanih predmetov so na tablah na koncu zvezka, kjer je tudi nekaj tabel s kartami razprostranjenosti in tabel z najdbami zaključenih celot grobov ali depojev. Na koncu kataloga pa so v prilogi na tabeli predstavljeni rezultati analiz kovinske sestave nekaterih sekir in dlet (str. 180-182).

V kataloškem delu sta najprej predstavljeni kladvasta sekira z ušesom in odebeljenim čelom (*Knaufhammeraxt*) ter kladvasta sekira z ušesom, ki je sorodna sekiram tipa Jászladány. Avtorja obe sekiri uvrščata v bakreno dobo.

Sledijo bronastodobne sekire, in sicer najprej dve sekiri s cevastim ušesom za katere lahko rečemo, da sta imeli funkcijo statusnega simbola, npr. zgodnjebronastodobna sekira tipa Kíte-nov (št. 4), ki je bila domnevno najdena pred letom 1885 na območju Weickenbacha.

Sledijo sekire tipa Kíte-nov tipološko sicer sorodne ter tudi kronološko lahko sočasne in pa mlajše sekire s cevastim ušesom in gumbom na čelu (št. 5-8) (*Nackenscheibenäxte*). Po mnenju avtorjev so te sekire bile v rabi tudi kot orožje.

V poglavju o ploščatih sekirah je med drugim opisana sekira iz Altheima (št. 17), ki je dala ime bakrenodobnemu tipu ploščatih sekir, ki jih poznamo tudi v Sloveniji.

Sledi dolgo poglavje o sekirah z robniki, ki so znane tudi iz slovenskih najdišč. Nekatere sekire tega tipa so bakrene, večina pa je bronastih. Avtorja sta datirala bavarske sekire z robniki predvsem v zgodnjo in pa tudi v srednjo bronasto dobo.

Po dolgem poglavju o sekirah z robniki, slikovni del zajema kar 22 tabel, sledijo kronološko mlajše sekire s središčno odebelitvijo (*Absatzbeile*) in njim sorodne plavutaste sekire (*Lappenbeile*) različnih tipov in variant.

Sekire s središčno odebelitvijo so značilne za srednjo bronasto dobo, najdemo pa jih že v zgodnji in tudi še v mlajši bronasti dobi. Sekira s središčno odebelitvijo iz okolice Ljubljane npr. spada k tipu s srčasto odebelitvijo (*Absatzbeile mit spitzer Rast*) (I. Šinkovec, Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronaste dobe, v: *Depojške in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem*, ur. B. Teržan, Kat. in monogr. 29/1, 1995, 52, t. 10: 57).

Plavutaste sekire so značilne predvsem za kulturo žarnih grobišč. Pojavljajo se že v srednji bronasti dobi, poznamo pa jih tudi še v železni dobi.

Bronaste tulaste sekire so tipične za kulturo žarnih grobišč, pojavljajo pa se tudi še v železni dobi.

V bronasti dobi oblike nekaterih tipov dlet sledijo oblikam sekir ter se na splošno ločijo od njih po krajšem rezilu ter ožjem in podolgovatem telesu. Dleto z robniki iz Margarethenberga (št. 1078), okvirno iz mlajšega odseka zgodnje bronaste dobe, naj bi npr. bilo v uporabi kot orožje. To naj bi dokazovale

okoljski-ne najdbe. Predmet je bil namreč najden kot pridatek v grobu skupaj z dvema posodama, kjer naj bi po analogijah soodeč nadomeščal bojno sekuro.

Med zanimive najdbe sodijo punce (*Punzen*), ki so služile kot orodje za žigovanje. Največkrat jih najdemo v t. i. "livarskih depojih" (*Gießereidepots*) (str. 171).

Tulasta kladvasta, razen redkih izjem, se v glavnem pojavijo sočasno s pojavom torevitke na začetku mlajše bronaste dobe (*am Beginn der Jungbronzezeit*). V 20. zvezku je predstavljeno 5 tulastih kladv.

Na koncu so predstavljene železne sekire različnih tipov: 1. železna križna sekira (*Ärmchenbeil*), 2. železna plavutasta sekira z ušescem, 3. železna tulasta sekira in 4. železna tulasta sekira z ušescem. Vse tipe teh bojnih sekir poznamo tudi iz železnodobnih najdišč v Sloveniji.

Ob zaključku predstavitve 20. zvezka devetega oddelka serije *PBF* moramo opozoriti, da je tudi ta zvezek, podobno kot nekateri drugi iz iste serije, nastajal mnogo let in da je poteklo več let od zaključka redakcije do objave. To pa seveda ne zmanjšuje pomena, ki ga ima omenjena serija za evropsko in svetovno prazgodovino.

Anton VELUŠČEK

Markus Egg: *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark.* Mit einem Beitrag von G. Stawinoga. Monographien, Band 37. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 1996. 293 strani, 155 slik in 50 tabel.

V starejši železni dobi je območje današnje avstrijske in slovenske Štajerske, severozahodne Hrvaške in jugozahodne Madžarske zanesljivo predstavljalo eno od pomembnejših vzhodnoalpskih kulturnih provinc. Številne dragocene najdbe, ki so prišle na dan v okolici Kleinkleina, Wildona, Poštele, Kaptola in Nagyberki-Szalacske, so namreč pokazale, da imamo v halštatskem času na tem prostoru opraviti z izredno ustvarjalno kulturno skupino, ki pa je prišla v stokovno literaturo pod različnimi oznakami. Tako jo je na primer leta 1954 R. Pittioni označil kot Tipus Wies, razprostranjenim zgolj na območju avstrijske Štajerske z reko Muro kot glavno prometno žilo v železnodobni kulturni pokrajini. To poimenovanje je kasneje pri definiranju glavnih kulturnih skupin jugovzhodnoalpske halštatske kulture prevzel tudi S. Gabrovec, le da je pojem geografsko razširil tudi na območje hrvaškega Medimurja; od tod njegovo poimenovanje skupina Wies-Martijanec. C. Dobiat je v svojem temeljnem delu o nekropolah v okolici Kleinkleina predlagal novo ime, Sulmtalgruppe. Bodi kakorkoli že, večina avtorjev je k skupini vedno prištevala tudi nekoliko oddaljeni Strettweg, najdišče znamenitega kulturnega voza, ki leži ob zgornjem toku Mure v neposredni bližini Judenburga.

Najdba je prišla na dan sredi prejšnjega stoletja (septembra 1851) pri oranju polja. Večino predmetov iz uničenega groba je zbral M. Robitsch, takratni profesor za cerkveno zgodovino na graški univerzi, ki je na mestu najdbe opravil tudi manjše izkopavanje. Pri tem so prišli na dan novi predmeti, ki jih je Robitsch skupaj z ostalim gradivom leta 1853 predal Štajerskemu deželnemu muzeju Joanneju v Gradcu. Del najdb je že ob odkritju prišel v roke raznih ljubiteljev in zbiralcev starin, vendar pa je tudi večina teh predmetov kasneje srečno prispela v graški muzej.

Prvo strokovno objavo najdbe iz Strettwega je pripravil že M. Robitsch (*Mitt. Hist. Ver. St. 3, 1852, 69 ff.*). Kasneje je zlasti kulturni voz doživel številne objave, celotno najdbo in najdišče-ne okoliščine pa je izčrpnje obdelal le še W. Schmid (*Der Kultwagen von Strettweg, Führer zur Uhrsgeschichte 12, 1934*). Vendar pa tudi Schmidova objava ni bila popolna, zato je

najdba iz Strettwega kar klicala po celoviti znanstveni obdelavi. To tem bolj, ker je bilo pred tem moderno obdelano gradivo iz Kleinkleina (C. Dobiat, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Klein-klein un seine Keramik*, Schild St. Beih. 1, 1980), znanstveno objavo pa so doživela tudi najdišča iz slovenske Štajerske (B. Teržan, *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem*, Kat. in monogr. 25, 1990).

Vendar pa se je že na začetku izkazalo, da so bili številni predmeti iz Strettwega pomanjkljivo oziroma napačno restavrirani, zato je bilo potrebno pred ponovno objavo celotno gradivo na novo proučiti tudi s konservatorskega stališča. Delo so prevzeli strokovnjaki Rimsko-germanskega centralnega muzeja v Main-zu pod vodstvom M. Egga. Moramo reči, da je bil projekt odlično izpeljan, rezultat pa je viden v novo restavriranih najdbah in v obsežni publikaciji, ki jo najdba iz Strettwega zaradi svoje pomembnosti in enkratnosti nedvomno zasluži.

M. Egg začena svojo razpravo z natančno zgodovino raz-iskav in s topografijo najdišča, ki pa ni dala kakšnih oprijemljivejših rezultatov, saj ni od nekdanje gomile in groba, ki je imel kamnito konstrukcijo, na polju ostalo nobenih sledov. Prav tako je tudi sam grob za zdaj v tem delu doline reke Mure osamljeni primer, saj je iz časa starejše železne dobe iz okolice Judenburga znanih le nekaj posameznih najdb.

Kako je bila videti grobna konstrukcija in kakšen je bil način pokopa, je moč sklepati iz sicer skopega poročila Robitscha, ki postane dobro razumljiv, če si priključimo v spomin, kako so bile videti železnodobne gomile na Štajerskem, v Sloveniji in na Madžarskem. Očitno je šlo tudi v Strettwegu za kamnito grobno kamro, kakršne poznamo na primer iz najdišč Kleinklein, Pivola ali Süttö, do katerih je vodila dromosu podobna rampa. Čez vse je bila nasuta zemljena gomila. V neposredni bližini kamre je bila običajno tudi ustrina; na pepel, oglje in sežgane kosti so naleteli tudi v Strettwegu.

Najbolj zani grobni pridatek iz gomile v Strettwegu je seveda znameniti kultni voz. Čeprav je bil odkrit v razbitem stanju, je njegovo obliko v glavnem pravilno ugotovil že M. Robitsch. Kasneje je bil voz še nekajkrat popravljan, pri teh posegih pa je prišlo do naketerih sprememb in dopolnitev, ki niso ustrezale pravotnemu stanju. Ob reviziji so ugotovili nepravilnosti zlasti pri kolesih in talni plošči, pa tudi vrhnji zaključek voza ni bil takšen, kot smo ga vajeni iz dosedanjih objav. Že v prejšnjem stoletju so namreč nekateri menili, da kalotasto oblikovana skledica, ki jo nosi osrednja ženska figura, ni predstavljala zaključka voza, ampak da je morala na njej stati še ena posoda. Eggu je z natančno analizo celotnega gradiva uspelo ugotoviti, da je bil to bronast kotlič polkrožne oblike, od katerega pa so se ohranili le borni fragmenti. Vrh kotliča je krasil venec, sestavljen iz dvojnih volut, ki je bil med enim starejših restavratorskih posegov napačno vgrajen v konstrukcijo noge velike bronaste amfore. Kultni voz iz Strettwega je tako po 140 letih dobil svojo pravo obliko. V tem razmeroma dolgem obdobju je seveda doživel vrsto iterpretacij, ki jim je Egg z obširno analizo dodal še svojo. Na podlagi študija kompozicije in figuralike (še posebej osrednje figure, tako imenovane nosilke posode) je prišel do zaključka, da moramo videti v kult-nem vozu izdelek ene od vzhodnoalpskih delavnic, ki pa si ga nikakor ne da zamisliti brez vplivov, ki so v ta prostor prihajali iz visoko razvitih mediteranskih kultur. Iz kompozicije figur je moči razbrati žrtvovanjsko procesijo, povezano s kulturnimi predstavami takratnega sveta. Osrednja ženska figura bi lahko predstavljala celo nadzemeljsko božansko bitje. Kontekst celotne najdbe kaže, da je bilo posedovanje takšnih kulturnih vozov rezervirano za višji socialni sloj.

Drugo veliko skupino pridatkov predstavlja bronasto posodje. Egg mu je posvetil v svoji knjigi dovolj prostora, saj je temeljito analiziral njihove oblike, ornamentiko in razprostranjenost. Posebne pozornosti je bila deležna na primer velika bronasta amfora, ki je imela v grobu očitno funkcijo

žare. Bila je napačno rekonstruirana in šele v Mainzu so ji dali pravo obliko. Gre za veliko posodo, kot jih poznamo zlasti v Etruriji, čeprav je Egg z obširno analizo pokazal, da gre v bistvu za neke vrste hibridni izdelek, v katerem se odraža tako stara žarnogrobniška tradicija, kot novi italjski vzori. Ti so prišli do izraza zlasti pri oblikovanju značilnega podstavka - noge. Že dalj časa je znano, da so prav take posode večkrat upodobljene tudi na figuralno okrašenih situlah, služile pa so kot mešalne posode pri daritvenih obredih. Kot zanimivost naj omenimo še to, da so na primer na Dolenjskem po kovinskih predlogah izdelovali tudi glinene posode. Žgane so bile po posebnem, tako imenovanem reoksidacijskem postopku, ki se je v ta prostor skupaj z obliko posod razširil iz Italije. Večina posodja sodi v horizont certoške fibule.

Ostalo bronasto posodje iz Strettwega je bilo slabše ohranjeno, vendar je bilo mogoče iz številnih fragmentov ugotoviti, da je grob iz Strettwega vseboval kar dve situli, kotlič s križni-mi atašami, bronasto banjico, cedilo, velik bronast kotel in vsaj pet skled s širokim robom. V grobu je bilo torej najmanj 13 posod, ki so bile, če sledimo ugotovitvam Egga, z eno samo izjemo vse izdelane v vzhodnoalpskih delavnicah. Zanesljiv import predstavlja le velik bronast kotel - lebes, ki je bil iztočlen iz enega kosa pločevine. Prav zaradi popolne izdelave in glede na dejstvo, da so bili na njem najdeni ostanki mehkega cina, ki ga v tem času srednjeevropski rokodelci še niso poznali, je Egg mnenja, da je bila ta posoda narejena v eni od italjskih, najverjetneje etruščanskih delavnic.

Posebno skupino predmetov predstavljajo različni, ki veljajo za zanesljiv dokaz za prisotnost mediteranskih vplivov na območje srednje Evrope. V Strettwegu jih je bilo najmanj osem. Egg jih je natančno analiziral, razvrstil v tipološke skupine in predstavil njihovo razprostranjenost. Za večino misli, da so izdelki domačih delavnic, ki so nastali po tujih predlogah. Izjema je po njegovem mnenju le en primer, ki ima kvalitetno izdelan bronast držaj, podoben držajem nožev iz severne Italije, zato naj bi bil tudi uvožen iz tega območja.

Od orožja je bila v Strettwegu najdena velika bronasta tulasta sekira in fragmenti vsaj sedmih železnih suličnih osti. Gre za znano kombinacijo napadalnega orožja, namreč tulaste sekire in sulične osti, ki je tako značilna za jugovzhodnoalpski halštatski krog. Bronasta tulasta sekira iz Strettwega je imeniten izdelek železnodobnih obrtnikov, njena neobičajna velikost in material iz katerega je izdelana, pa po mnenju Egga kažeta na posebno družbeno mesto njenega lastnika. Isto bi veljalo za železne sulične osti. V jugovzhodnih Alpah je najti v grobovih večinoma le po en ali dva primerka, več pa jih je le v grobovih najpremožnejših.

Na odličnost v Strettwegu pokopane osebe kaže tudi konjska oprema. V grobu je bil par žval in ostanki bogatega oglav-ja, ki so ga sestavljale bronaste falere, obročkast nastavek in pločevinasti našitki za jermenje. Zanimivo je, da omenja M. Robitsch v svoji prvi objavi najdb iz Strettwega tudi ostanke železnih obročev, ki bi po mnenju Egga lahko pripadali vozu. Žal niso več ohranjeni, zato te domneve ni mogoče stoodstotno potrditi.

Poleg bojevniške opreme je vseboval grob v Strettwegu tudi nekaj zanimivih predmetov, ki so bili zanesljivo del ženske noše. Med njimi naj omenimo zapestnico, zlata lasna obročka, steklene in jantarne jagode in predvsem fragment bronaste tro-rtaste fibule. Zlasti fibuli je Egg posvetil precej pozornosti, saj je pomembna za datacijo celotne najdbe. Pojavljajo se na širokem prostoru okoli Caput Adriae z dvema izrazitima centroma, in sicer v Picenu in na Dolenjskem. Egg je z obširno analizo dobro predstavil njihovo kronološko mesto. V svojih klasičnih oblikah se pojavijo okoli leta 600, večina pa jih sodi v prvo pol. 6. stoletja pr. Kr. Trortasta fibula je torej pomembna za datacijo knežjega groba, ki bi tako sodil na začetek mladohalštatskega obdobja. Na drugi strani pa je prav fibula skupaj z ostalimi deli ženskega nakita jasen indic za sklep, da je morala biti v Strettwegu poleg veljaka pokopana tudi

ženska oseba. Na problematiko "sledenja v smrt" je v zadnjem času nazorno opozorila B. Teržan (Heros der Hallstattzeit, v: *Hrónos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 1, Espelkamp 1997, 661 ss.) in kot kažejo njene analize, dvojni pokopi moškega in ženske v jugovzhodnoalpskem prostoru niso bili nobena izjema.

Po analizi gradiva je v zaključnih poglavjih Egg skušal umestiti najdbo iz Strettwega tudi v širši kulturni prostor. Čeprav je grob v zgornji dolini Mure osamljen primer, se v njegovem gradivu jasno odraža odprtost prostora na več strani. Na vezi z zahodom, ki so potekale najverjetneje preko Hallstatta, kaže običaj pridajanja para žval, obročast nastavek in pridajanje voza, ki pa ostaja zaenkrat le domneva. Kontakte z jugovzhodom (današnja Slovenija) dokazuje trortasta fibula, značilna sestava orožja in steklene jagode. Ražnji, figure na vozu in konstrukcija noge bronaste amfore kažejo na stike z Mediteranom oziroma Italijo. V eni od etruščanskih delavnic je bil narejen tudi lebes, edini zanesljivo importirani predmet, ki je bil najden v Strettwegu. Domače žarnogrobiščne prežitke je moči najti v vozu s kotličem, amfori, cedilu in keramiki.

Zanimiva, čeprav ne povsem nova, so tudi Eggova razmišljanja o socialni strukturi vzhodnoalpske železnodobne družbe. Čeprav se je zavedal problematičnosti metode, je skušal s pomočjo pogrebne noše analizirati takratno družbo na širšem predalpskem prostoru. Seveda se ob tem zopet odpira že tolikokrat ponovljeno vprašanje, če pogrebna noša dejansko odraža socialno strukturo neke družbe. Predpostavljamo lahko, da analiza grobnih pridatkov znotraj ene nekropole verjetno še nudi dokaj realno sliko, primerjava pogrebne noše med posamičnimi skupami ali celo kulturami pa zanesljivo privede do precej popačene slike. Trditev, da je bila na primer skupnost v Mostu na Soči veliko bolj egalitarno strukturirana kot tista v dolini Solbe, skoraj zanesljivo ne drži. Bolj verjetna bo razlaga, da na primer nekropola v Mostu na Soči, ki je s svojimi 6500 grobovi zanesljivo največja na celotnem prostoru jugovzhodnih Alp, sploh ne odraža socialno sliko takratne družbe. Očitno jo je zabilisal strogi pogrebni ritual, ki ni dovoljeval prilaganja orožja v grobove.

Naj zaključim. Monografija o halštatskodobnem knežjem grobu iz Strettwega je odlični primer, kako pomembne so revizije starega gradiva. Egg je z natančno analizo najdb prinesel vrsto povsem novih spoznanj in šele z njegovo objavo nam je postala prezentna vsa problematika te enkratne najdbe. Želeli bi, da bi se z njemu lastno akribijo lotil tudi revizije znamenitih knežjih grobov iz Kleinkleina, da bi tudi ta najdiščni kompleks končno dobil svojo zaključeno podobo.

Janez DULAR

Michael Vickers, David Gill: *Artful Crafts. Ancient Greek Silverware and Pottery*. Clarendon Press, Oxford 1994. 255 strani, 73 slik.

Uvod je namenjen razjasnitvi nekaterih napačnih novodobnih pristopov k vrednotenju grškega vaznega slikarstva. Avtorja se najprej pomudita ob splošno sprejetih trditvah umetnostne zgodovine in arheologije, da so bile slikane grške vaze pri sodobnikih visoko cenjeno tržno blago. To znano misel, da je bilo slikano grško posodje, najpogosteje najdeno v italjskih grobovih, velika družinska dragocenost, srečamo celo pri vodilnih raziskovalcih grške antične umetnosti. Eden takih je npr. tudi J. D. Beazley, vodilno ime v študiju vaznega grškega slikarstva dvajsetega stoletja.

Dejstvo je, da so kupci iz najvišjih družbenih plasti že od renesanse dalje plačevali velikanske vsote za slikano grško posodje. V tem času so nastale naslavnejše zbirke, npr. Lamberška

zbirka v Avstriji in zbirka princa De Canina, ki so še danes srčke uglednih muzejev lepih umetnosti. Nekateri vladarji so plačevali ogromne vsote za posamezne vaze, med njimi tudi npr. za znamenito vazo François.

Posebno poglavje v raziskovanju grških starin je treba nameniti nemškemu starinoslovju, ki je nedvomno rastlo iz pobud slovitih Goethejevih zapiskov o popotovanju po Italiji. Nje-gova dela so imela domala v vseh časih velik vpliv na široke množice in pri njemu lahko preberemo, kako dragoceno je grško slikano posodje. Le malo kasneje, leta 1789, je izšla znamenita Winkelmannova *Geschichte der Kunst des Altertums*, kjer je prav tako zapisana povsem neosnovana trditev, da so stari Grki dobivali za nagrade pri atletskih tekmovanjih slikane pokale. Trditev je bila splošno sprejeta in je obveljala vse do današnjih dni, čeprav je iz Homerja natančno razvidno, da je bila nagrada za zmago v dvoboju velik srebrni krater!

Avtorja sta v nadaljevanju skušala najti družbeno-ekonom-ske korenine tega fenomena. Posebno vrednotenje slikanega grškega keramičnega posodja moremo razumeti šele, če si predstavljamo ekonomsko stanje predindustrijske in industrijske Evro-pe. To je čas, ko se prvič na evropskih tleh pojavi proizvodnja porcelana, najprej v znamenitih delavnicah Maisna in kmalu zatem, kljub najstrožje varovani skrivnosti proizvodnje, tudi v francoskem Sevresu, na Danskem in v Neaplju. Izjemna priljubljenost porcelanskega posodja se je razširila skupaj z novo modo pitja čaja, kave in vroče čokolade, pijače, ki nikakor ne sodi v kovinsko, četudi najfinejšo srebrno skodelico in zatorej pijeta iz porcelana tudi kralj in kraljica.

Mnogi tedanji umetniki so se posvečali predvsem slikanju motivov na porcelan. Tako zlahka razumemo povezavo med proizvodnjo in ceno porcelana, če vemo, da je bila Holandija mnogo revnejša od Anglije in da bilo je v Angliji tovrstno posodje mnogo cenejše. To je obenem tudi čas, ko si J. Wedgwood prizadeva, da bi napravil kopijo znamenite Portlanske vaze, kar mu uspe šele po mnogih neuspešnih poskusih.

Toda Wedgwood je "Potter to the Queen", medtem ko vse ostale delavnice in neštevilni mojstri delajo le za srednji sloj, redke izbrane pa tudi za najvišji razred.

Šele skozi prizmo družbenih dogajanj lahko razumemo, kje je vzrok, da so tedanji raziskovalci povezovali slikano grško posodje z najvišjimi družbenimi plastmi, njihovimi ekstravagantnimi potrebami in najvišjimi umetniškimi dosežki.

Nihče ni nikoli pomislil na možnost, da bi bilo posodje že v času svojega nastanka ceneni nadomestek. Slavna imena prejšnjega stoletja so precenjevala umetniško in ekonomsko vrednost grških slikanih vaz, posebej poudarjajoč njihovo enostavnost in integriranost, ki jo Herder poimenuje *Kinderheit der alten Welt*. Arhitekt Adolf Loos je, izhajajoč iz klasične umetnosti na začetku tega stoletja, postavil zakonitosti lepote v slogu brez odvečnega okrasa.

Edini, ki je vaze imel za običajno lončarsko robo, primerljivo z industrijskim porcelanom, je bil J. Millingen.

Avtorja v nadaljnjem poglavju o vsakdanjem življenju v antični Grčiji prikažeta antagonizem med bogatim in revnim svetom in s pretresom antičnih virov primerjata tedanje cene dragih kovin z dandanašnjimi. Resnično bogastvo sta tedaj predstavljala zlato in srebro, elektrum, s purpurjem obarvana oblačila in čistokrvni konji. Purpurna oblačila so bila *isarguron*, vredna teže v zlatu. V hišah bogatašev so stregli v zlatem in srebrnem posodju, takih premožnih družin je bilo v Atenah v času razcveta okoli tristo. Atika je premogla bogate srebrove rudnike, npr. Laurion, ki so dajali letno okoli 20 ton srebra, znanem po izredni čistosti. Svetišča so hranila ogromne zaklade. Tako omenjajo, da je bila teža oropanega zaklada iz Pargije, malega pristaniškega mesteca v Etruriji, kar 40 ton! Svetišča v Olimpiji, Delfih, na Delosu, Samotraki in v Didimi so bila dobesedno skladišča sanjskih zakladov in trajno zelen vojni plen. Posodje iz dragocene kovine je služilo obenem tudi kot lahko prenosljiva "zlata rezerva", ker je bila vsaka posoda

vredna svoje lastne teže v zlatu ali srebru. To je bil tudi vzrok, da so izdelovali kovinsko posodje v perzijskih merah, običajnih za surove dragocene kovine in nakit.

Bogato se je obrestovalo tudi pljenje mest. Ohranjenih je nekaj zgodovinskih poročil o bogatih najdbah, ki so ostale po končanih bitkah na bojnih poljih. Med perzijskimi vojnami so šli poveljniki v bitke z vsem spremstvom in razkošjem. Herodot poroča o bajnem bogastvu, ki so ga Grki pobrali po končanih bojih; brez števila s srebrom in zlatom okrašenega orožja, nagrabljenega posodja in ostale opreme iz dragocenih kovin. Nakit so med seboj delili kar na tehtnici!

V antiki sta bili čistost in teža izdelka najpomembnejši. V Grčiji so bile običajne mere seveda atenske, vendar je v resnici večina ohranjenega posodja izdelana ali v ahemenidsko-perzijskih ali traških merah za dragocene kovine, ki so se na Atiki uporabljale še v dvajsetih letih petega stoletja. Npr. posodje iz zakladne najdbe iz Rogozna v Bolgariji tehta v celoti 19,91 kg, kar natančno ustreza 3600 srebrnim *sigloi*. Torej je bilo posodje namenjeno pretapljanju in od njega se ni do danes ohranilo skoraj nič.

Redko ohranjeno posodje kaže, da je bilo vedno izdelano v teži, ki je bila mnogokratnik mine, mere za zlato, in je torej bilo statusni simbol premožnih, elite, ki še dandanašnji narekuje okus in modo celotne družbe.

Povsem razumljivo je, da so oblike, izražene v dragocenih kovinah, vedno posnemali v manj vredni snovi, kot sta keramika in kasneje steklo.

Posodje iz dragocenih kovin je prehajalo kot dediščina iz roda v rod, iz česar seveda ni težko sklepati, da ga običajno na grških tleh niso prilagali v grobove. Včasih zasledimo med prdadki posebej za v grobove izdelane predmete, torej iz čisto tankih lističev zlata. V Atenah je znano, da so bogati umrle sežigali na svojih lastnih nekropolah. Sežigali so jih na grmadah iz oljčnega lesa, ki je dajal posebno visoke temperature. Domnevamo, da je bil večji del prdadkov uničen v ognju, saj v grobovih najdemo le pridano slikano keramiko.

Izjema so bogate grobne najdbe z območja Skitov, Tračanov in Makedonije.

Po izčrpnih raziskavi o vlogi dragocenih kovin in njihovih izdelkov se avtorja upravičeno vprašata, kakšne so bile cene za keramično posodje na antičnem tržišču in ali je sploh mogoče, da bi bila slikana keramika cenjena enako kot dragoceno posodje? Ohranjenih je nekaj zapisov iz antike, iz katerih je na prvi pogled jasno, da jo neglede na visoko umetniško vrednost slikano posodje domala enako poceni kot ostala keramika in da je lončar eden od najrevnejših v družbenih plasteh antičnega sveta. Za kovinsko posodje pa je jasno, da je *isarguron*, vreden lastne teže v zlatu ali srebru. Srebro je v antiki še vedno ostalo osnovno menjalno sredstvo, bodisi kot surovina ali kot izdelek velike umetniške vrednosti, tako kot je bil v času predmonetarne družbe. Srebro je bilo najprimerješe darilo na banketih, ko je gostitelj obdaroval goste s posodjem, iz katerega so jedli in pili. Najdbe daleč izza meja antičnih držav pa izpričujejo veliko vlogo, ki ga je igralo kovinsko posodje v diplomaciji.

Srebro je bilo v antiki tudi osnovno plačilno sredstvo za žito, ki so ga Atene letno uvozile kar 190 ladij. Če bi ob ohranjenih cenah slikane keramike poskušali izračunati, koliko posodja bi morali izdelati v zamenjavo za žito, bi zneslo kar 5 bilionov slikanih posod samo v 5. st. Številka presega vso realnost! Torej je slej ko prej resnica, da je keramično posodje le stranski predmet trgovske izmenjave, s katerim zapolnjujejo preostali prostor na natovorjenih ladjah. To je bilo nesporno ugotovljeno tudi za najdbe potopljenih tovorov kampanijske keramike in kasnejše afriške sigilate, ki je prihajala skupaj z anono. Nedvomno je anona eden od odločilnih vzrokov, zakaj najdemo antične keramične centre vedno znova v plodnih ravninah, tako npr. delavnice aretinskega in galskega posodja.

Avtorja se tudi upravičeno sprašujeta, kaj torej pomenijo napisi na slikanih vazah; ali so to res imena umetnikov, ki so

posodje poslikali, ali so to imena umetnikov, ki so oblikovali v srebru in zlatu in so v resnici bili vrhunski ustvarjalci tedanjega sveta, medtem ko so skupaj z oblikami keramičnega posodja tudi slikarje le umetelni posnetek, kopije kovinskih predlog. In nadalje ugotavljata, da se neglede na izvornost in umetniško izpovednost slikarje na malovredni keramiki izdelku cena ni dvignila. Pri vseh poskusih identificiranja posameznih lončarskih slikarjev iz epigrafskih napisov so zaključki, tako se zdi, preuranjeni in avtorja menita, da brez pravih osnov. Lončarji so, tako kažejo vse raziskave, vedno bili najnižja družba-na plast, ki je le malo zaslužila in bila še manj spoštovana. Dejansko pomeni za lončarja uspeh šele v primeru, ko uspe kupiti kos lastne zemlje, medtem ko tudi kot umetnik izjemnih kvalitete še vedno ostaja samo lončar!

Z odlično analizo družbenega statusa sodobne in polpretekle keramične industrije nam avtorja razložitna nekritičen pristop v razumevanju družbenega položaja in ugleda antičnega lončarja in precejeno ekonomsko vlogo slikane keramike. Povsem napačna je primerjava z današnjo družbeno zahtevo, ko mora biti keramik tudi vrhunski umetnik in so njegovi izdelki neredko precej cenejši v primerjavi z izdelki iz dragocenih kovin, kot je npr. Picassova keramika.

Vse drugačen pa je bil družbeni status izdelovalcev kovinskega posodja. Na samem začetku so bili izdelovalci last kraljeve hiše in strogo nadzorovani. Iz grškega klasičnega obdobja so se nam ohranile zapisane cene kovinskega posodja. Bron je drag, saj stane posodica od 30 do 80 draham. Enako draga je tudi surovina. Razmerje med ceno bronu in ceno srebra je kar ena proti sto, v primerjavi z zlatom pa se zveša kar na tisoč. Torej je povsem razumljivo, da so v grobove prilagali najraje kar bronasto posodje!

Takoj je tudi razvidno, da so bili najslavnejši med grškimi umetniki pravzaprav tisti, ki so oblikovali v kovini. Med njimi je zagotovo najbolj znan sam Fidias. Zanimivo je tudi dejstvo, da je umetnikovo ime, vrezano v izdelek garantiralo tudi čis-tost dragocene kovine. Torej je razumljivo, zakaj je ime tako zaželeno in se ga zagotovo posnema skupaj z obliko in barvo izdelka.

Med Rimljani pogosto zasledimo, da je bil med najdražjimi sužnji prav graver.

Torej je jasno, da o premožnosti prebivalstva ne smemo sklepati po številu najdenega slikanega posodja, ker bi v tem primeru zagotovo izstopale revne lončarske četrti mesta. Prav tako vemo, da je podeželsko prebivalstvo pogosto uporabljalo leseno posodje in pribor, tudi od tega se ni nič ohranilo, tako kot ne od kovinskega, ki so ga redno pretapljali. Torej imamo arheološko evidenco predvsem za nižji in srednji razred, izmaku pa se nam pri tej metodi bogati in najrevnejši podeželjski in mestni sloj!

Do istih zaključkov pridemo, če proučimo oblike, ki jih srečamo med grško slikano keramiko. Zastopane so predvsem oblike pivskega posodja, kozmetično in ritualno posodje, ki ga običajno uporabljajo pri porokah in religioznih obredih ter pri pokopu. Torej je bilo to posodje posnetek tistega, ki ga je italska aristokracija uporabljala v svojem vsakdanjem življenju, medtem ko so v grobove prilagali njihove poceni posnetke, izdelane v glini.

Keramično slikano posodje klasičnega obdobja je torej skeuomorfčno, saj nam dokazuje obstoj brezštevilnega kovinskega posodja enakih oblik, ki se zaradi nenehnega pretapljanja in preoblikovanja glede na vedno nove zahteve modnega oblikovanja, ropanja in pljenje ter pretapljanja v novce, ni skorajda nikoli ohranilo. Avtorja pojav skeuomorfizma poetično primerjata s stopinjami v snegu!

Skeuomorfizem je pojav, ki je v arheologiji še kako pomemben in neredko premalo upoštevan. Pogosto srečamo keramične oblike, ki posnemajo kovinske oblike in videz dragocenega metala skušajo posnemati tudi s posebnimi učinki, doseženimi z zelo kompliciranimi postopki žganja in okraševanja.

Takoj moramo pomisliti na primere, ko so v devetnajstem stoletju najemali kraljeve zlatarje, da so oblikovali številne servi-se, narejene v delavnicah porcelana.

Zagotovo moremo iskati vzore etruščanski črni bucchero keramiki v španskem srebrnem pivskem posodju. Redko ohranjeno srebrno posodje nam nudi trden dokaz v številnih natančnih posnetkih v keramiki, tako npr. srebrn vrček iz Bashova in popolnoma enak keramičen vrček, izdelek atiških delavnic, iz istega najdišča. Posodica je okrašena s plastično oblikovanimi rebri, kar je nadvse ustrezno za izvedbo v kovini, a povsem ne-ustrezno za oblikovanje v keramiki. Velikokrat smo priča, kako keramičar mukoma oblikuje zveste posnetke kovinskega okrasa, še pogosteje pa si izmišlja pripravnejše kompromise.

Znano je, da Grki srebra niso čistili. Vzrok gre iskati v izredni čistosti (in zato tudi mehкости) grškega srebra, ki je presevalo 98 %, in mediteranski klimi, kjer se srebro navzame posebno temne patine. Ta postaja s postopkom čiščenja z žvepleniimi hlapi (še dandanašnji način čiščenja vinskega posodja v Sredozemlju) plemenito črn. Torej je morala biti keramika, ki je posnemala srebrno posodje, bleščeče črno premazana. Rimljani pa so nasprotno svojo srebrnino čistili (znano je ime suž-nja, ki opravlja to nalogo), kar je razvidno iz priljubljenega nielo okrasa, ki bi bil v primeru plemenite črne patine na posodju neviden in torej povsem nepotreben. Vendar njihovo srebro ni dosegalo čistosti atiškega. Prav tako so tudi Egipčani srebrno posodje drgnili na sijaj.

Okras rdečih figur na črnem ozadju razkriva prvotno dekoracijo srebrnega posodja z zlatimi lističi, kar verjetno izhaja iz iranskega obrtništva. Ta tehnika prikovanja tankih lističev je še en trden argument proti čiščenju dragocenega posodja. Če natančno opazujemo okraševanje keramične površine z rdečimi figurami, opazimo, da so figure omejene z rahlim zarezom, kar je bilo potrebno pri tretiranju kovinske površine, preden so prikovali listič zlata na srebrno površino in popolnoma odvečen postopek pri krašenju keramičnega posodja; vsekakor gre za želen učinek, ko želimo dobiti veren posnetek kovinskega posodja.

Tako kot so nekateri avtorji napačno imeli srebrno posodje za posnetke keramičnega, je napačno iskati za vsak keramični kos svojo identiko v kovini. Vedeti pa moramo, da je kovinsko posodje vedno bilo arhetip in posnemanja vredno, saj se praktično nikoli ne zgodi, da bi dražja snov posnemala cenejše izdelke.

Preobrat črnega slikanega posodja v črnofiguralno avtorja odlično razložita z dotokom velikih količin zlata v helenistične države v času izteka Aleksandrove vladavine. To je čas, trdita, ko mize aristokracije preplavi zlato posodje in keramične delavnice s slikanjem na rdečo osnovo le sledijo modni zahtevi.

Te domneve dobro dopolnjujejo bogate najdbe iz skitskih in tračanskih grobov, kjer pogosto srečamo vložke iz srebra in elektruma v zlati osnovi (torej črno na rdeči osnovi!). Tudi pri analizi barvnih lestvic pri okraševanju keramičnega posodja moremo dobro slediti hierarhiji dragocenih kovin; srebro je okrašeno z zlatom in bron redno z srebrom;

za redkejši okras s temno rdečo najdemo ustrezno razlago pri uporabi bakra. Tega so rabili predvsem zaradi izjemne trpežnosti posebej pri izpostavljenih delih, kjer je bilo treba občutljive plemenite kovine zaščititi, npr. pri ročajih, ob ustju ali pa le kot sijoče zakovice (kot npr. še danes pri oblačilih iz jeansa!). Natančnejše opazovanje je domnevo potrdilo: keramično posodje je dopolnjeno z rdečo barvo povsod tam, kjer bi bilo smiselno utrditi kovinsko posodje, pri keramiki pa nima nobene prave razlage, razen ko poudari npr. nekatere dele obraza, kot so ustnice ali prsne bradavice, kar pa je gotovo bilo tudi pri kovinskem izdelku.

Bela barva je prav tako redkeje uporabljena in največkrat strogo vezana na določen tip posodja. Pojavlja se pri alabastrih in pri kozmetičnem posodju, za katerega smemo domnevati, da je bilo v posebej odličnih primerih narejeno iz alabastra ali slonovine. Slednja se je le redko ohranila, vemo pa, da je bila

cenjena in na temperaturne razlike silno občutljiva surovina, enakovredna teži zlata. Prenekaterikrat vidimo, da keramično posodje strogo sledi oblikam posodic, narejenih iz enega okla, ko so mu s posebnim postopkom odluščili več koničnih, med seboj prilegajočih se plasti in jih spajali z zakovicami, skritimi pod okrasom vrste palmet. Slikani okras keramičnih posnetkov natančno sledi tehničnemu postopku izdelave slonokoščenih posodic. Priljubljene so oblike *lekitos*, *pelike* in *oinohoe*. Natančno opazovanje nam pokaže, da noben zgodnji (keramični) *lekitos* ne presega debeline okla! Plutarh slonovine ne ceni za dar bogovom, ker je del mrtvega telesa in sodi torej v grobove k mrtvim. Slonovina je služila za najiminitnejšo podlago antičnim slikarjem, vendar ne vemo, s čim so jo barvali. Marmor je veljal kot slonovina revnih!

Med najpomembnejše sklepe dela sodi spoznanje o imenih slikarjev, ki so se pogosto ohranila na slikanih keramičnih vazah. Šteli so jih med visoke umetnike antike in predvidevali njihov visok družbeni položaj. Avtorja trdita, da se napisi nanašajo izključno na originalne napise, ki jih je nosilo kovinsko posodje in ki so garantirali tudi čistost zlitine.

To vsekakor dokazuje tudi pogosto vrezana beseda poleg imena umetnika, ki se glasi *egrapsen* in pomeni ustvariti originalno obliko, prvotno risbo ...

Visoka kvaliteta slikarjev na keramiki je posledica natančnega posnemanja zlatarskih izdelkov, ki imajo zagotovo tudi vreza-na imena oblikovalcev, uglednih umetnikov. Če trditev drži, potem so imena, ki se pojavljajo na keramiki, imena graverskih in zlatarskih mojstrov ali slavni umetnikov, ki so oblikovali zanje.

Gotovo so tudi lončarji poznali neodvisne umetnike, a neredko opazimo, da so imena napisana z neveščo, celo nepismeno roko, očitno skrbno kopirano z drugega vira. Pojav lahko opazimo še danes, ko na primer za delavnice znamenitega oblikovalca Omarja Ramsdena rišejo številni priznani umetniki in obrtniki.

Torej se stilne analize posameznih mojstrov nanašajo bolj na skupne arhetipe kot pa na posamezne neodvisne umetnike na keramičnem posodju.

Delo je strnjen in trezen pregled dosedanjih obravnav antične toreutike in korelacij z antičnim vaznim slikarstvom. Avtorja sta prišla do novih spoznanj s kritično analizo družbeno-ekonomskih dogajanj v evropski industrijski družbi in s številnimi poglavljenimi antropološko socialnimi študijami antičnih nekropol. Njuno pisanje je sveže, odraža multidisciplinarno izvedenost in predvsem preudarno smelost drugačnega razmišljanja. Kljub tolikim kritičnim pretresom se bo bralcu ob ponovnem branju Strongove *Greek and Roman Gold and Silver Plate* iz leta 1966 zdela razprava le nadaljevanje tega odličnega dela. Kot bi Strongove pogosto le mimogrede omenjene misli ponovno razmislili in jih na novo argumentirali z dognanji modernih antropoloških študij.

Delo je vsekakor pomembna ločnica v proučevanju antične toreutike in njenih keramičnih posnetkov, ki odpira nove vidike antične ekonomije in trgovinske izmenjave. Potrebno je opozoriti, da se njuna opažanja dobro ujemajo z rezultati sodobnih keramologov in proučevalcev antične ekonomije, ki jih mor-da pri nas še vedno prepogosto pogrešamo.

Verena PERKO

Supplementa Italica. Nuova serie 14. Edizioni Quasar, Roma 1997. 237 str.

14. zvezek nove serije *Supplementa Italica*, v kateri so objavljeni in se objavljajo rimski napisi mest antične Italije (izbor mest je nesistematičen, pač odvisen od stanja raziskav in pripravljenosti sodelavcev s področja epigrafike, da prevzamejo spomenike določenega mesta ter jih študijsko obdelajo, vključ-

no z novim prikazom zgodovine in arheologije mesta), vsebuje indekse k zvezkom od 8 do 13. Indeksi so računalniško obdelani, program je bil deloma posebej izdelan prav zanje ("Epiglossa", avtorja sta Antonio Magi Spinetti in Ivan Di Stefano Manzella; "Indici", avtor je Franco Bianchi ter "Script" - IBM), izdala jih je dolgoletna sodelavka te serije, Claudia Lega. To je že drugi zvezek indeksov, prvi je izšel kot sedmi zvezek serije leta 1991, oskrbela ga je prav tako C. Lega, doživel je, podobno kot celotna serija, zelo ugodne odmeve v mednarodnih strokovnih revijah. Nslednji zvezek indeksov je predviden v zvezku št. 21, ki naj bi izšel že do konca leta 2000.

Izdajatelj serije so se odločili, da bodo izdali podrobno stvarno kazalo za vsakih šest zvezkov rimskih napisov, kajti posamezne knjige, v katerih je navadno več prispevkov, vsebujejo zgolj delne indekse, za napise vsakega mesta posebej. To pomeni, da epigrafsko gradivo ene knjige ni dostopno prek enotnega stvarnega kazala. Indeksi v 14. zvezku, ki ga tu obravnavamo (podobno velja tudi za 7. zvezek), ne združujejo doslej izdanih delnih indeksov k posameznim mestom, ki so klasični epigrafski indeksi lastnih imen in vseh važnih pojmov, temveč so sestavljeni po drugačnih kriterijih, ki jih računalniška obdelava še dodatno omogoča. Bistvena razlika je, da je zanje uporabljena t.i. tehnika "ključnih besed v kontekstu" (*Key Words in Context*).

Zvezek je razdeljen na več delov. V uvodu so razložene kratice za imena antičnih mest (med drugimi BRI za Briksijo, GNA za Gnatijo, IVC za *Iulium Carnicum* ter TER za Tergeste), ter za oznake spomenikov (npr. amfora, oltar, plošča, sarkofag). Dalje so navedene šifre za oznako materialov, iz katerih so spomeniki izdelani (npr. kamen na splošno, marmor, slonova kost, steklo), dalje oznake za različne tehnike pisave, za datacije po mesecih ter po krajših enotah. Sledijo korekture h knjigam od 8 do 13. Prvi del knjige nato vsebuje glavni del indeksov, "ključne besede v kontekstu" in sicer najprej latinske, nato grške, ki pa jih je le za četrtno ene strani, kajti grščina se v latinskih napisih italških mest pojavlja le skrajno redko. Upoštevane so tudi ključne besede iz maloštevilnih nepristnih latinskih napisov, ki so jih avtorji iz tehtnih razlogov izjemoma vključili v posamezne mestne korpuse napisov. Ta del knjige je najboljše.

Sledi drugi del, ki vsebuje indekse števil in indekse vseh besed, katerih sestavni del so številke, npr. *duumviri*, *quattuorviri*, števila legij, vladarskih titulatur in podobno. V tretjem delu so pregledno, po abecednem redu, razvrščeni spomeniki - nosilci napisov, od prstanov (*anello*) do posodja (*vasellame*). Četrty del obravnava po sistemu stvarnega kazala različne materiale, iz katerih so spomeniki izdelani, peti tehnike vrezovanja in drugih načinov izdelovanja črk, od klesanja do mozaičnih kamenčkov. Šesti del vsebuje indeksno obdelane datacije, sedmi pa bibliografske podatke. V njih so zaobseženi najprej vsi korpu-si, od bazične epigrafske publikacije *Corpus Inscriptio-num Latinarum* ter *Inscriptiones Italiae* do L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapiacae*, Berolini 1969. Indeksi so izredno uporabni in šele po njihovem izidu je dobila pestra in pomembna vsebina zvezkov *Supplementa Italica* od 8 do 13 polno veljavo.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Supplementa Italica. Nuova serie 15. Edizioni Quasar, Roma 1997. 376 str., fot. napisov v besedilu.

Ateste, zdaj Este, je eno najpomembnejših venetskih mest, sinonim za železnodobno venetsko kulturo, ki je močno vplivala na naše celotno Posočje in kraško območje vse do Emone. Knjiga je v seriji *Supplementa Italica* nekaj posebnega, ker gre za prvi primer, da je zvezek v celoti napisala ena avtorica, Maria Silvia

Bassignano, ki pa žal na prvih straneh ni navedena, temveč šele v kazalu, pač zaradi tradicionalne zunanje podobe teh epigrafskih zvezkov. V tem primeru gre za monografsko delo, sicer pa je načeloma je v njih objavljenih več prispevkov različnih avtorjev. V mestu Ateste je bilo namreč najdeno veliko število rimskih napisov, ki že iz prostorskih razlogov opravičujejo monografsko obdelavo.

Tudi predgovor te knjige - tako kot vseh drugih *Supplementa Italica* - sta napisala Margherita Guarducci in Silvio Panciera, dolgoletna izdajateljka te serije, ki je doživela veliko laska-vih mednarodnih priznanj, predvsem zaradi ažurnosti izhajanja in natančnosti kriterijev izdajanja rimskih napisov ter izčrpne vsebine, ki je več kot zgolj korpus latinskih napisov, saj vsebuje tudi zgodovino mesta, osvetljeno iz raznih vidikov, ki temelji na arheoloških raziskavah, ter izčrpno bibliografijo, ki se nanaša tudi na zgodovino mesta, ne le na epigrafske najdbe.

Venetsko-rimski in rimski napisi mesta Ateste so glede na druga antična mesta specifični iz več vzrokov. Predvsem jih je velika večina datiranih v čas med 1. stol. pr. Kr. in 1. stol. po Kr., pri čemer jih nekaj seže nazaj do druge polovice 2. stol. pr. Kr. Nekaj posebnega je veliko število keramičnih žar za pepel z nagrobnimi napisi, ki so datirani v 2. in 1. stol. pr. Kr., drugo večjo skupino pa predstavljajo napisi, povezani z ustanovitvijo avgustejske kolonije v Ateste ter naselitvijo veteranov, predvsem po bitki pri Akciju. Več napisov na žarah je v venetščini, skupaj je bilo najdenih ok. 150 venetskih napisov. Prek njih lahko lepo zasledujemo zapleten proces romanizacije - začel se je intenzivneje l. 89, ko je mesto skupaj z drugimi v Cisalpini dobilo *ius Latii* -, ki se kaže v postopni latinizaciji ter v onomastiki, kajti domača venetska imena so bila v veljavi še dolgo v času principata. Ateste je postal rimski municij-pij verjetno za časa Cezarjevega prokonzulata l. 49 pr. Kr. Zanimi-ve so spremembe v socialni strukturi in v kulturnem življenju v mestu po naselitvi veteranov, ki so bili po rodu iz raznih italških krajev, deloma pa morda tudi že iz najbolj romaniziranih provinc. Kot privilegirani sloj mestnega prebivalstva so odločilno vplivali na razvoj mesta Ateste.

Vsebinska razdelitev knjige v vsem ustreza strukturi drugih zvezkov iz te serije. Avtorica je na začetku predložila bibliografijo, označeno z znakom z + ali -, ki navedena dela opredeljuje glede na to, ali vsebujejo oz. obravnavajo epigrafske spomenike ali zgolj druge vidike zgodovine mesta. Sledi zgoščen zgodovinski pregled, ki seže od začetkov naselitve na mestu Ateste, prek začetne urbanizacije do razvoja rimskega mesta. Kot je značilno za vsa venetska mesta, je romanizacija napredovala na miren način že od prve polovice 2. stol. dalje. Veneti so vodili Rimu prijateljsko politiko in priznavali oblast rimskih magistratov v provinci Cisalpini še preden je ta postala provinca v ožjem administrativnem smislu besede. Več napisov priča o intervenciji rimskih prokonzulov v zvezi z obmejnimi spori med sosednjimi občinami, ki so bili zaradi nejasnosti glede mej med upravnimi območji posameznih mest precej pogosti. Izkoriščanje ruralnih in gozdnih površin je bilo namreč silno pomembno za boljše ali slabše preživetje lokalnega prebivalstva. Rimska država je tako med drugim posredovala pri urejanju meja med Ateste in Vicetijo (Vicenza) ter med Ateste in Patavijem (Padova). Sledovi centuracije niso povsem gotovi, gotovo pa je, da je bilo ozemlje uporabnikom uradno razdeljeno. Prečkala ga je tudi glavna cesta, ki je povezovala vsa pomembna venetska mesta.

Zgodovinskemu uvodu sledijo popravki in dopolnitve k že objavljenim napisom, tem pa 299 novih napisov ter pet ne-pristnih napisov, vsi objavljeni s fotografijami. Omenila bi nekaj najvažnejših in zanimivih napisov, ki lepo ponazorijo pestrost atestinske epigrafike. Poleg zarotitvene ploščice, v kateri se avtor zakletve obrača na bogova podzemlja, očeta Plutona in Prozerpino, je bilo odkritih več votivnih spomenikov z napisi, posvečenih npr. Neptunu, Solu, Marsu. Več napisov priča o mestnih magistratih, nekatere od njih je mesto posebej

odlikovalo, npr. tako, da jim je bila javno dodeljena ugledna grobna parcela. Lepe spomenike so si dali postaviti vojaki višjega čina, npr. Lucij Blatij Vetus, stotnik 4. Makedonske legije. Nekaj na-grobnih spomenikov pripada še vojakom drugih legij ter pretorijanskih kohort. Med mestnimi družinami so pomembni *Acutii, Aemilii, Arrii, Arruntii, Calventii, Catii, Crumelonii, Ennii, Rubellii, Rutilii, Vassidii* in drugi. Izredno zanimiva za študij atestinske onomastike pa so venetska imena, saj je korpus ates-tinskih napisov z venetskimi imeni med najpomembnejšimi dokumenti venetske onomastike. Eden najstarejših napisov je nagrobnik na keramični žari za vojaka *Gavis Raupatnis*, morda še iz 2. stol. pr. Kr. Med imeni so zanimiva *Frivi* (gen.), *Hostiala, Ivanta, Voltiomnus, Ivanta Carponia, Ivanta Soccina, Ivanteia Fremaistina, Lamusios, Lemetorina, Lontrico, Nerca, Tertia Crumelonia Turstiaca, Trimixsus, Vantico* ter mnogo drugih: pestro in zanimivo gradivo za študij razvoja in strukture venet-skih imen.

Na koncu knjige so, kot običajno, epigrafska kazala, ki vsebuje-jo več indeksov, od osebnih imen prek imen božanstev, geografskih imen in vojaških enot do neke vrste stvarnega kazala. Odveč je dodati, da sta tako zvezek 14 kot 15 serije *Supplementa Italica* za študij antične zgodovine, arheologije in epigrafike severnoitalskega in jadransko alpskega prostora neobhodna.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Rudolf Haensch: *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit.* Kölner Forschungen 7. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1997. 863 str., 2 zemljevida.

Impozantna knjiga, ki obsega malodane 900 strani, je predelana disertacija, ki jo je avtor napisal pod mentorstvom prof. Wernerja Ecka in jo leta 1991 predložil univerzi v Kölnu. R. Haensch (odslej H.) si je za tematiko izbral glavna mesta provinc in oblike najvišje državne oblasti v provincah, vezane na izbiro (domnevnih) določenih stalnih sedežev uprave. Zanimala sta ga predvsem dva bistvena problema v zvezi s tem, namreč ali so v provincah dejansko obstajala točno določena glavna mesta za upravne province in druge rimske visoke uradnike, in kako je ta izbira vplivala na njihov razvoj. Legendarni Scipione Maffei, ki se je doslej edini lotil iste teme v celoti, je v svojem neobjavljenem delu o rimski upravi v provincah svojo raziskavo sklenil z mnenjem, da provincialnih glavnih mest v rimskem imperiju ni bilo. Tudi pozneje so avtorji v delnih študijah na to temo prihajali do podobnih sklepov. Haenschevo delo je pokazalo, da je le za razmeroma malo provincialnih mest mogoče z gotovostjo potrditi, da so služila kot stalno določen sedež guvernerja, torej kot provincialno glavno mesto.

Knjiga je razdeljena na dva obsežna dela: na študijo o metodološkem pristopu k delu ter na analizo stanja dokumentacije v posameznih provincah. Druga polovica knjige obsega dokumentacijo gradiva, zato je knjiga tudi tako obširna. Vsak od teh dveh glavnih delov pa je razdeljen na pregledna kratka poglavja. Zbranimu gradivu (predvsem epigrafskemu) sledi še deset dodatkov: pregled koledarskih datumov rabsodb v juridičnih konventih, ali so sinovi guvernerjev služili kot legijski tribuni v rezidencah očetov, dalje šest dodatkov na temo "guvernerjev štab", sledi študija o spomenikih, ki so jih guvernerji dali postaviti po lastni odločitvi ter še nekaj specialnih tem, ki so ozko vezane na posamezne province. Sledi zelo obširen seznam literature, vsebinsko podrobno razčlenjeno stvarno kazalo in zemljevidi.

Prvi del knjige obsega več večjih poglavij, ki so razdeljena na manjše enote; takšna struktura vsebine knjige zelo pripomore k njeni preglednosti. Prva poglavja so posvečena problemom dosedanjih raziskav in različnim rezultatom, do katerih so prihajali

strokovnjaki preteklih generacij. Sledi pretres metodoloških problemov, ki so ključni za presojo kvalitete avtorjevih sklepov, zato je diskusiji o njih tudi namenil precej prostora. Le v maloštevilnih, večinoma literarnih virih je izrecno omenjeno, da je bilo določeno mesto sedež guvernerja, za večino provinc pa takšna neposredna evidenca manjka. Za le-te je na razpolago epigrafsko gradivo – potrebno ga je pravilno interpretirati –, ki je pogosto edina informacija o rimski provincialni upravi. 5000 do 6000 napisov guvernerjev in 1000 do 1500 napisov osebja njegovega štaba, *officiales*, nam pomagajo ugotavljati, kje je bil guvernerjev sedež, ki pa sicer na napisih ni omenjen. Iz epigrafskega gradiva je mogoče tudi povzeti, kje se je guverner najdlje oz. najbolj intenzivno mudil. Glavno dokazno gradivo za provincialna upravna središča je torej zgolj posredno, zato ga je potrebno temeljito pretehtati in za vsak posamezni primer ugotavljati njegovo dejansko izpovedno moč. To gradivo je avtor razporedil po natančnih kriterijih v skupini A in B s podskupinami (skupaj 28), od A I: spomeniki za *officiales*, do B III 7: spomeniki, s katerimi so posamezniki počastili rimske visoke uradnike. Podskupine torej obsegajo najrazličnejše epigrafske spomenike provincialnih vladarskih namestnikov in njihovega osebja, od počastilnih napisov do nagrobnikov ter oltarjev in spomenikov različne vsebine, na katerih so ti državni uradniki omenjeni.

Rimske province so se med seboj bistveno razlikovale. Posebno mesto zavzema Egipt, za katerega so na voljo številni zapisi na papirih, ki nam omogočajo mnogo boljši in neposrednejši vpogled v delovanje guvernerja in njegovega kadra kot v drugih provincah. Ker pa se je Egipt v marsičem razlikoval od drugih provinc, je vprašljivo, v kolikšni meri je mogoče evidenco iz te province uporabiti kot paralelo tudi za druge. Tudi province Male Azije so se zaradi stoletne helenistične kulture in urbanizacije tipa grške polis (kar pomeni v vse podrobnosti izdelano upravno ureditev helenističnega tipa) bistveno razlikovale od npr. Britanije, Germanije ali Panonije, provinc, v katere je šele rimska civilizacija prinesla višje oblike kulturne in družbeno-pravne ureditve.

Da bi avtor vso omenjeno problematiko lahko nazorno predstavil, je za izčrpno diskusijo teh problemov izbral šest provinc, ki ustrezajo naslednjim kriterijem: predstavljajo različne upravne tipe provinc od vladarskih do senatskih, tako konzularnih kot pretorijanskih, vključno s prokuratorsko. Epigrafsko gradivo izbranih provinc naj bi bilo čim bolj enotno, predvsem v smislu, da se meje provinc niso spreminjale. Kot tipične prime-re je H. torej obravnaval Spodnjo Germanijo (posebej zato, ker konzularni vladarski legat ni uradoval v nobenem od legijskih taborov), Dalmacijo (zato, ker so v tej provinci znana mesta, ki so bila sedež sodnih konventov), Afriko (ker je evidenca za njeno glavno mesto predvsem literarna). Spodnjo Panonijo (ker je tipičen primer pretorijske vladarske province, sprva z eno, nato z dvema legijama, pri čemer je možno ugotavljati intenzivnost guvernerjeve prisotnosti v legijskih taborih), Makedonijo (ker ima med pretorijanskimi senatskimi provincami bogato epigrafsko gradivo), Mavretanijo *Caesariensis* (kot tip province, ki so jo upravljali rimski vitezi). H. nato v naslednjih poglavjih obravna preostale province po geografskem vrstnem redu, tako severozahodne province (od Britanije do Zgornje Germanije), province na otokih in vse Hispanije (od Sardinije do Betike), severno Afriko, Egipt, dalje province bližnjega vzhoda od Judeje prek Arabije in Sirije, ki jih analizira zelo podrobno. Posebno poglavje posveti vzhodni in centralni Mali Aziji ter balkanskim provincam od Ahaje do Norika. Zadnje poglavje prvega dela je posvečeno skupnim značilnostim upravnih provincialnih središč ter razlikam med njimi. Dokumentacija, predvsem epigrafska, ki je zbrana v drugem delu, sledi geografski razdelitvi iz prvega dela.

Da bi določil mesta, ki so služila kot guvernerjeva rezidenca, je moral H. analizirati gradivo iz 66 provinc oz. upravnih enot. Pri dvanajstih to ni bilo mogoče. Od preostalih 54 provinc jih je

izločil spet dvanajst, za katere ni dovolj dokazov, ki bi omogočali z gotovostjo identificirati glavno mesto. Tudi sicer načeloma evidenca ni dokončna in zgolj pri šestini provinc (13 ali 14) je mogoče z gotovostjo trditi, da je bilo eno mesto kontinuirano sedež vladarskega namestnika. Avtorjeve izčrpne analize so pokazale, da ni lahko določiti glavnega upravnega provincialnega mesta celo v primerih, ko epigrafskega gradiva ne manjka, ker je pač takšne narave, da v tem oziru ne omogoča trdnih sklepov. Guverner in njegovo osebje so se lahko iz najrazličnejših razlogov mudili v raznih mestih in tudi kvantiteta podatkov ni vedno odločilna.

H. je svoje delo opravil vzorno: knjiga je dragocen vir informacij za rimske province celega imperija in je neobhodna za vsakega, ki se ukvarja s katerikoli vidikom rimske zgodovine in njenih pomožnih ved. Sodi med tista nujna dela, ki morajo biti vedno dostopna na polici v priročni knjižnici.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Annemarie Kaufmann-Heinmann: *Götter und Lararien aus Augusta Raurica. Herstellung, Fundzusammenhänge und sakrale Funktion figürlicher Bronzen in einer römischen Stadt.* Forschungen in Augst 26, Augst 1998. 350 pagine, 791 illustrazioni in bianco/nero, 84 disegni, 60 carte e piante, numerose tabelle e grafici.

Sono stati necessari anni di studio intenso per la stesura di quest'opera, premessa della quale sono i volumi usciti nel 1977 (*Die römischen Bronzen der Schweiz 1, Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica, Mainz am Rhein*) e nel 1994 (*Die römischen Bronzen der Schweiz 5, Neufunde und Nachträge, Mainz am Rhein*; comprende i ritrovamenti recenti di Augst e Kaiser-augst).

La ricerca edita nel 1998 nasce dall'esigenza di superare la precedente fase di catalogazione, peraltro approfondita e ricca di spunti, per collocare al meglio dal punto di vista storico il cospicuo gruppo di statuette e di elementi figurati in bronzo rinvenuti nella città di *Augusta Raurica* e nel *Castrum Rauracense*. Obiettivi primari di tale inquadramento sono l'individuazione di eventuali specificità dei bronzi rispetto all'area di rinvenimento e la ricerca di un'evoluzione in rapporto alla stratigrafia verticale.

All'inizio del volume l'A. esprime le proprie opinioni sulle problematiche fondamentali dei bronzi figurati - tecnica di fabbricazione, officine, tipologia, datazione - con rigore e senza pregiudizi, supportandole con un ricco apparato illustrativo (sempre in scala), il cui reperimento ha certo richiesto un notevole dispendio di energie. Sul complesso problema delle *Dublettenserien* (produzione antica o falsi moderni?), A. Kaufmann-Heinmann propone una posizione più sfumata rispetto a quella di A. Leibundgut e M. Galestin, con forse troppa fiducia nell'analisi delle leghe per la definizione dell'autenticità di un bronzo, in particolare nel dato dell'assenza dello zinco (nota 38).

Interessanti le osservazioni sul problema della cronologia della piccola bronzistica, condotte con metodo, mediante la ricerca nell'ambito dell'Impero romano dei bronzetti rinvenuti in contesti forniti di un *terminus ante quem* ben preciso (pp. 57-59); al proposito l'A. mette giustamente in rilievo quanto possa essere insidioso - per la datazione delle singole statuette - il criterio stilistico, purtroppo ancora utilizzato spesso negli studi del settore.

I principi esposti in queste ampie premesse fanno poi da guida nello studio di particolari aspetti delle testimonianze di *Augusta Raurica*.

L'indagine topografica sui bronzi della città (*Teil II*, pp. 59 ss) ha incontrato numerosi ostacoli: innanzitutto la casualità

delle testimonianze rimaste, per il noto fenomeno della rifusione del bronzo; poi i problemi di definizione cronologica tipici dei bronzetti, in particolare di quelli con funzione cultuale (che possono essere anche molto anteriori al contesto di ritrovamento); infine lo stato della ricerca archeologica nella località esaminata (solo alcune aree sono state indagate in modo esaustivo ed è comunque difficile definire la funzione dei singoli ambienti degli edifici scoperti). Queste difficoltà oggettive non hanno però impedito all'A. il raggiungimento di notevoli risultati.

La volontà di rendere i dati di contesto immediatamente comprensibili per il lettore spiega la cura profusa nella illustrazione dei ritrovamenti, tutti corredati di piante con i resti antichi evidenziati in rapporto al reticolo stradale. Vengono dapprima presentati i bronzi figurati provenienti dai monumenti pubblici (fori, templi, edifici da spettacolo, terme), poi quelli dai quartieri abitativi e produttivi: sono compresi anche pochi frammenti di grande plastica, benché la statuaria non sia oggetto della ricerca (cfr. pp. 64-65 e nota 231).

Da questa esposizione scaturiscono conclusioni sulla distribuzione verticale (temporale) e orizzontale dei bronzi; la tabella fig. 108 mette chiaramente a confronto le datazioni dei singoli oggetti con quelle di contesto e stratigrafiche, evidenziando in molti casi la tendenza dei bronzi a rimanere a lungo in circolazione.

Relativamente ai *militaria* (pp. 154-155), è probabile che gli amuleti fallici fossero usati anche in ambito civile, come l'A. stessa fa notare per alcuni tipi (nota 513); l'esclusione di tali amuleti renderebbe meno numerose le testimonianze militari in bronzo in *Augusta Raurica*.

Nella parte relativa ai culti della città (*Teil III*), un paragrafo è dedicato al rapporto fra la distribuzione dei bronzi e delle terracotte, da cui si deduce una diversa valenza non solo economica ma anche culturale delle due produzioni.

Le presenze di statuette di divinità ad Augst sono poste a confronto con quelle dei territori gallici e germanici, sulla base di una profonda conoscenza di quanto finora pubblicato; la tabella (fig. 111) mostra la notevole ricchezza di ritrovamenti di bronzi della città esaminata, dovuta probabilmente alla continuità e all'estensione delle indagini archeologiche ivi eseguite. Le testimonianze di culto offerte non solo dalle statuette a tutto tondo, ma anche da busti, frammenti, attributi, etc., sono poi rapportate alle epigrafi di *Augusta Raurica* (tabella fig. 112), evidenziando la prevalenza dei bronzi rispetto ai materiali lapidei, con interessanti considerazioni in merito.

Il volume è arricchito da ben tre *excursus*, fra i quali è di particolare originalità quello dedicato alle statuette predisposte per offerte monetali (pp. 168-180), presentato in anteprima dall'A. al convegno sui bronzi antichi tenutosi a Madrid nel 1990.

Non meno stimolante è la serie di appendici, che presenta con articolati commenti, ottime illustrazioni ed esaustiva bibliografia tutti i larari finora rinvenuti nell'Impero, facendo di quest'opera un fondamentale testo di consultazione per chiunque si occupi di piccola bronzistica di età romana.

Margherita BOLLA

Tamáš Bezeckzy: *The Laecanius amphora stamps and the villas of Brijuni.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 261. Band. Wien 1998. ISBN 3-7001-2702-2. Strani 286, slik 50, tabel 59.

Monografija Tamáša Bezeckzy o amforah z žigi rodbine *Laecanius* temelji na obdelavi gradiva iz Fažane v Istri. Tu je Anton Gnirs na začetku stoletja odkril ostanke vile in velike delavnice amfor. O lastnikih posestva pričajo izključno žigi na

amforah. Od konca 1. st. pr. Kr. do 70/80 po Kr. je bila v lasti gensa *Laecanius*, od flavijskega obdobja do Hadrijanovega časa je bila cesarska posest, v drugi polovici 2. st. so izdelovali amfore z žigi M. Avrelija Justa. Verjetno je delavnica obratovala še v 3. in 4. st. Najpomembnejši izdelek so bile amfore za olje oblike Dressel 6B, ki so jih v Fažani izdelovali od začetka proizvodnje do prve četrtine 2. st.

Bezeczky v prvem delu knjige predstavi zapleten nastanek amfor Dressel 6B ter njihovo tipologijo in kronologijo. Opiše tudi tipološke in petrografske posebnosti, ki poleg žigov omogočajo identifikacijo fažanskih proizvodov. Zelo pomembno poglavje je posvečeno samim žigom, ki so obdelani epigrafsko in kronološko, prikazana pa je tudi njihova razširjenost. Natančno kronološko razdelitev žigov v štiri obdobja v 1. st. po Kr. utemeljuje s pomočjo stratigrafsko datiranih najdb s Štalenske gore v Noriku.

V drugem delu Bezeczky sintetično predstavlja vile na Brionih in na jugozahodni obali Istre, s poudarkom na najdbah amfor in številnih sledovih proizvodnje olja. Prav oljarstvo je bilo verjetno najpomembnejša gospodarska dejavnost v zgodnjem-ski Istri. Sledi poglavje o razširjenosti amfor z žigi Lekanijev. Glavni področji razširjenosti izven Istre sta bila severna Italija, s posredništvom Akvileje, in Norik. V Panoniji so amfore tega tipa povezane z vojaškimi postojankami in zgodnjimi naselbinami Italikov.

V katalogu so objavljene risbe in fotografije žigov Lekanijev ter profili amfor z opisi. Vključene so vse znane amfore, tako iz Istre, kot tudi iz severne Italije, Norika, Recije in Panonije.

Knjiga Tamása Bezeczkega je zadnji rezultat dolgoletnih avtorjevih raziskav istrskih amfor. Gre za nadaljevanje več člankov in dveh pomembnih monografij (*Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia*, BAR Int. Ser. 386, Oxford 1987; *Amphorenfundes vom Magdallensberg und aus Pannonien, Ein Vergleich*, Kärnt. Muschr. 74, Arch. For. Grab. Magda-lensberg 12, Klagenfurt 1994). Dopolnjuje tudi raziskave Frančisa Tassauxa o vplivnih istrskih družinah (npr. F. Tassaux, *Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie, Mél. Ét. franç. Rome* 94, 227-269). Bezeczkyjeve raziskave so z objavo in interpretacijo primarnega gradiva eden najpomembnejših členov za razumevanje gospodarske zgodovine Istre. Sledovi trgovine z istrskim oljem pa omogočajo tudi vpogled v gospodarski razvoj severne Italije, Norika ter Panonije (prim. pregled R. Matijašič, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula 1998).

Jana HORVAT

Jarmila Justová: *Dolnorakouské Podunají v raném středověku*. Československá akademie věd, Archeologický ústav, Praha 1990. 344 strani, 66 slik, 2 karti.

V spodnjeavstrijskem Podonavju so se na pragu zgodnjega srednjega veka čvrsto zasedli najprej Germani, nato Slovani ter Avari, kasneje pa še Madžari. Plodna ravnica ob Donavi je bila gosto poseljena, čeprav ponekod o tem pričajo le drobci izgubljenih ali zavrženih predmetov.

V uvodnih poglavjih avtorica preleti dogajanje med poznorimsko dobo in začetkom 11. stoletja, naniza zgodovino raziskav in predstavi pomembnejše probleme, ki se pojavljajo v literaturi, povezani s poselitvijo Spodnje Avstrije ter zaključí z opisom svojega postopka. Delo temelji na arheoloških virih in njihovi analizi, ki vodi do kulturnih in etničnih skupin ter na Poulíkovi delitvi slovanske lončenine na stopnje I-IV. Za cilj si zastavlja soočenje arheoloških virov, zgodovinskih dejstev in jezikoslovnih ugotovitev.

Drugi del prikazuje tri razvojna obdobja, ki si sledijo v času od sredine 6. do začetka 11. stoletja. Najprej slovansko-avarsko obdobje (gradivo, grobišča, naselja, novčene najdbe), nato pa

karolinško-velikomoravsko in otonsko-babenberško obdobje. Ker je ta čas bolj raziskan, prilaga več načrtov naselbin, skice hiš, načrte utrd in seveda grobišča ter drobno gradivo. Vsa najdišča so vnesena v karto.

V zaključku povzame dogajanje v spodnjeavstrijskem Podonavju od odhoda Langobardov v Italijo do začetka 11. stoletja, opozori na vplive in mešanje kultur ter še enkrat najteje najpomembnejša naselja in grobišča. V zadnji točki se dotakne še jezikoslovnih argumentov o bavarski kolonizaciji. Popravilja širše veljavno stališče o kolonizaciji z zahoda, da naj bi se Bavarci naselili ob Ennsu (Aniži) na večinoma nenaseljeno območje. S karto slovanskih krajevnih imen jasno ponazori, da omenjena trditev o nenaseljenem prostoru, ki se naslanja v glavnem na darovnice, ne drži.

Razvojni proces, ki v zgodnjem srednjem veku poteka na področju ob Ennsu, je vzorčni primer različnih odnosov med etničnimi skupinami, njihovih nasprotij, skupnega življenja in kulturnih stikov.

Kataloški del pa je seznam najdišč od sredine 6. do sredine 11. stoletja v spodnjeavstrijskem Podonavju. Z zaporednimi številkami so po abecedi navedena imena današnjih naselij. Kadar je na naselje vezanih več najdišč, jih loči s številkami, tako da daje zaokroženo celoto vsake lokacije posebej. Ker gre za seznam, navaja samo vrsto najdbe, datacijo in literaturo, kadar pa gre za kakršnokoli problematiko v zvezi z lokacijo, jo razloži in opozori tudi na vse napake, ki se pri tem pojavljajo. Nekoliko večji razmiki med naselji in jasneje označena najdišča v okviru enega današnjega naselja, bi olajšale in pospešile iskanje po sicer zelo izčrpnem in bogatem seznamu.

V dodatku prilaga nekaj zgodnesrednjeveskih najdb iz zbirke dunajskega Naravoslovnega muzeja in Spodnjeavstrijskega deželnege muzeja.

Pred nemškimi povzetkom je še obsirna literatura, ki vsebuje mnoge dragocene citate člankov ali notic, ki jih sicer zlahka zgrešimo.

Mateja BELAK

Počitačová podpora v archeologii. Editor: Jiří Macháček. Ústav archeologie a muzeologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 1997. ISBN 80-210-1562-4. 258 str., številne ilustracije.

Novi časi, novi ljudje, novi pristopi. Vse to se je plodno udejaniilo v Brnu, kjer se jim je posrečila ustvarjalna menjava generacij. Minula desetletja so prinesla ogromno gradiva, ki pa je ostajalo neobjavljeno ali slabo objavljeno. To je problem, ki pesti arheologe povsod. A romantične dobe zbirateljskega obračanja ljubih predmetov je nepreklicno konec. Preveč jih je. Treba je uporabiti orodja, ki jih ponuja sodobna informacijska tehnologija in z njimi zagrabiti velike množice hkrati. V pomoč in lažjo odločitev tistim, ki še ne vedo, kako in kaj, je mladi brnenski kolega Jiří Macháček sestavil šopek informacijskih rešitev, v katerih lahko vsakdo najde svoj problem.

Jaroslav Smutný predstavlja različne programe za delo z bazo podatkov, daje strateška navodila za strukturiranje podatkov in opozarja, na kaj je treba ob tem paziti. Pri tem se podrobneje pomudi pri gradnji SQL (select query language) iskalnih izrazov, ki so seveda temeljnega pomena, če želimo že vstavljenе podatke učinkovito raziskovati. Jiří Macháček na primeru raziskovanja staroslovanske lončenine pokaže korake, ki so potrebni, da sestavimo vnosni obrazec, vnašamo podatke, in, kar je morda najbolj pomembno, praktično pokaže, kaj je z zbranimi podatki mogoče narediti. S tem pomaga tistim, ki se sicer mnogo ukvarjajo z vprašanjem, kako ustvariti banko podatkov, vendar so njihove predstave, kaj bodo počeli z njo, še zelo meglene. Isti avtor je skupaj s Pavlom Košťurikom

pripravi tudi obširno komentiran pregled kod moravske eneolitske lončenine. Tudi Petr Neruda predstavlja praktični primer informatizacije kamnitih odtiskov in njihovo analizo. Martin Ku-na govori o Arheološki banki podatkov Češke, ki obsega tako topografske podatke o najdiščih, kot tudi podatke o posameznih objektih in predmetih. A v osnovi gre za zbirko terenskih akcij. Programsko orodje je aplikacija v dBASE IV za DOS, kar kaže na določeno zastarelost. Državni seznam arheoloških najdišč Češke predstavlja skupina več avtorjev. Projekt je očitno še v fazi razvoja vnosne aplikacije, ki je narejena v Paradoxu za Okna. Predvidevajo tudi vizualizacijo s pomočjo programov ArcInfo in ArcView.

S tem se tudi vsebina zbornika prevesi v za oko bolj atraktivni del: geografske informacijske sisteme (GIS). Milan Konečný pojasnjuje, kaj je to GIS, za kaj je uporaben in kakšne baze podatkov so za to na Češkem že na voljo. Jiří Macháček in Michal Kučera nato predstavita možnosti programa MGE-PC2 in njegovo aplikacijo, ki je bila razvita za potrebe obvladanja ogromnih raziskanih površin ter stotisočev najdb na najdišču Breclav-Pohansko. Martin Kuna je z GIS programom IDRISI analiziral mikroregijo Brandýsko, da bi dobil nova spoznanja o prazgodovinski poselitvi.

Zadnji del zbornika je posvečen statističnim analizam zbranih podatkov. Strategijo arheološke statistične obdelave prikazuje Zdenek Weber. Kot konkretno programsko orodje predstavlja MS EXCELL 5.0 in 7.0, kar je zelo dobrodošlo, saj gre za zelo razširjen program, ki pa ima statistični del za običajnega uporabnika nekoliko bolj skrit. Vladimír Salač nato predstavljene statistične prijeme uporabi pri analizi latensko-dobne naselbinske lončenine severozahodne Češke. Njegovi izsledki so deloma v nasprotju z dosedanjimi datacijami in sam diplomatsko pripominja, da je statistično razvrščanje gradiva le ena od delovnih metod, za katero še zdaleč ni nujno, da vodi do rešitve problema, vidi pa v njej možnost dodatne kontrole. S tem je po mojem mnenju zadel žebličico na glavico in vzpostavil pravo mero med tistimi, ki računalniško razvrščanje obožujejo, ter tistimi, ki nanj pljuvajo. Kako z analizo strukturnih faktorjev razdeliti arheološko gradivo na kulturno interpretabilne skupine piše Evžen Neustupný. Metoda je zelo uporabna, ker lahko delamo tako z merskimi kot nemerskimi lastnostmi gradiva, lahko delamo celo s podatki tipa da/ne. Njena slabost leži izven nje. Odvisna je (kot tudi druge statistične metode) od subjektivnega izbora lastnosti.

S tem pa smo pri končnem spoznanju, da so orodja resda tu, da pa je za dobro obrt potreben tudi dober obrtnik.

Andrej PLETERSKI

Nikolai Mikhailov: *Frühslowenische Sprachdenkmäler. Die handschriftliche Periode der slowenischen Sprache (XIV. Jh. bis 1550)*. Studies in Slavic and general Linguistics 26. Editions Rodopi B. V., Amsterdam, Atlanta 1998. ISBN 90-420-0722-2. 445 str., 15 slik, 1 karta.

Človek je toliko močan, kolikor prijateljev ima. In tokrat se je izkazal prijatelj Slovencev, filolog in profesor slovanske literarne zgodovine v Italiji, Nikolai Mikhailov, ki ga pri nas že dobro poznamo po njegovih raziskavah slovenskega mitološkega izročila ter kot soustanovitelja revije *Studia Mythologica Slavica*. Njegovo tokratno delo je namenjeno novi izdaji in historično-lingvistični analizi zgodnjelovenskih rokopisov od 14. do 16. stoletja. S tem je avtor poskušal premostiti doslej manj obravnavano obdobje v zgodovini slovenskega pismenstva in literature med 11. in 16. stoletjem oziroma med Brižinskimi spomeniki in Katekizmom Primoža Trubarja.

Obširni zgodovini raziskav sledi objava posameznih rokopisov z izčrpnim kritičnim aparatom, ki sega do fonetične

transkripcije in prevodov (žal ne povsod) v sodobno slovenščino in nemščino. Tako so predstavljeni Celovski/Rateški rokopis, Stiški rokopis, Kranjski rokopis, Videmski rokopis (pri katerem gre celo za prvo popolno objavo), Škofjeloški rokopis, Starogorski rokopis, Černejški rokopis, Auerspergov rokopis in Načrt za pridigo. Avtor ne izključuje možnosti odkritij še nepoznatih rokopisov. Ugotavlja, da je bila "slovenščina" v uporabi na različnih socialnih področjih. Meni, da objavljena besedila kažejo, čeprav morda nezavedno, nagnjenje k izgradnji določenega visokega jezika. Poudarja slovenskost jezikovnih spomenikov že od najstarejših dalje. Dokazuje zanjo vidi v vrsti glasovnih in oblikovnih pojavov, ki so nastali zelo zgodaj in so nezamenljivi. Vzroke za tako izražene krajevne značilnosti jezika vidi v obrobni geografski legi Slovencev in v slabi povezavi s cerkvenoslovanskim izročilom. Zato so si morali Slovenci svojo osrednjo jezikovno os ustvariti sami. Seveda pa je v različnih rokopisih najti tudi narečne značilnosti. Mešanje posameznih narečij pod peresom enega pisca je za avtorja dokaz, da gre za poizkuse ustvariti visoki slovenski pisni (a tudi govorjeni) jezik. V zaključku opozarja na številna jezikoslovna vprašanja, ki so se mu odprla ob analizi besedil. Naj omenimo le problem zelo slabe pojavnosti dvojine, kjer obstaja več razlagalnih modelov: od neznanja pisarja, preko narečnih vplivov, do domneve, da je bila dvojina tedaj pač manj živa kot pozneje.

Knjigo zaključuje slovar besed iz objavljenih rokopisov ter fotografske reprodukcije objavljenih virov. Na koncu se lahko pridružimo avtorjevi želji, da bi knjiga pomenila tudi gradivo in spodbudo za novo zgodovino slovenskega jezika.

Andrej PLETERSKI

Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia 1. Academic Electronic Press, Bratislava 1998. ISBN 80-88880-27-0. 192 str., 54 ilustracij.

Med hitro razvijajoča se področja arheoloških raziskav nedvomno spada tudi srednji vek. Tako sta združili Filozofska fakulteta (Michal Slivka) in Slovaška akademija znanosti (Dušan Čaplovič) v Bratislavi moči in začeli z izdajanjem nove revije, ki je namenjena arheološkim raziskavam srednjega veka Slovaške in bližnjih pa tudi bolj oddaljenih dežel.

Korak je bil skrbno premišljen, kar dokazuje dejstvo, da je obširni uvodni članek obeh izdajateljev in sourednikov posvečen zgodovini raziskav in konceptualni problematiki srednjeveške zgodovine raziskav in konceptualni raziskav srednjeveške zgodovine. Sledijo članki, ki praktično dokazujejo, da je uredniško pojmovanje srednjega veka zelo široko. Tako Bohuslav Chropovský razpravlja o večno nedokončani zgodbi etnogeneze Slovanov in se pod vplivom teorij jezikoslovca Olega Trubačova zavzema za avtohtonost Slovanov v Srednji Evropi, kjer jih želi videti že v neolitski Badenski kulturi. Teza je žal nedokazljiva že na teoretski ravni, stvarne raziskave pa ji nudijo še manj opore. Bolj v začetke srednjega veka sega prispevek Zlate Čilinske, ki razpravlja o Samovi državi in pri tem meni, da je bila preveč kratkotrajna, da bi se v njej njene sestavine toliko povezale, da bi zapustile tudi neke enotne sledove v tvorni kulturi. Nadalje razpravlja o časovni členitvi avarskega obdobja. Titus Kolník obravnava bizantinski relikviarni križ na platnici Nitranskega kodeksa, ki je najstarejša latinska knjiga na Slovaškem (konec 11. st.). Po natančni artefaktni analizi ugotovi, da je bil križ knjigi dodan drugotno šele v 15. stoletju. Michal Slivka se podaja v mikavni svet simbolike in utemeljuje idealno stavbišče srednjeveškega samostana kot podobo raja. Sledijo bolj topografsko in artefaktno usmerjeni članki. Marta Remiášová predstavlja Višegrad kot fevdalno naselbino in njegov razvoj od 9. do 15. stoletja. Marta Mácelová objavlja peč iz pečnic 15. stoletja v Banski Bistrici, Bořivoj Nechvátal pa stavbni razvoj cerkve Sv. Petra in Pavla

na Višegradu od 11. st. dalje. Drobne plastike 12. do 15. stoletja iz opuščene srednjeveške vasi Mstěnice predstavlja Vladimír Nekuda. Grško-rimsko cerkev v Lesnem in njen razvoj od 13 st. dalje prikazuje Blanka Puškárová. Sledita gradova Jasenov (Ivana Strakošová) in Devín (Veronika Plachá - Jana Hlavicová). Geografsko široko območje zahodnih Slovanov obravnava Vladimír Piša v svoji umetnostnozgodovinski obdelavi cerkvenih rotund. Zaključni članek je napisal Dušan Čaplovič in v njem

predlaga okostje kronološke lestvice slovaškega srednjega veka, kjer poskuša uskladiti posamične politične, etnične, arheološke in gospodarske prelomnice. Konec prvega zvezka pa pripada prigodnima hvalnicama Belli Pollu in Beati Egyházy-Jurovski.

Vsi prispevki imajo tudi izvleček v angleščini ter kratek povzetek v nemščini. Ali se bo razmeroma majhen format strani obnesel, bo pokazala prihodnost. Zaželimo novi reviji, naj ji bo čim boljša.

Andrej PLETERSKI